

Από την πάλη των τάξεων στην πάλη των μισθωτών

Πανταζής Τερλεξής*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό υποστηρίζει ότι ο βιομηχανικός τρόπος παραγωγής και η γραφειοκρατική οργάνωσή της έχει μεταβάλλει ριζικά την οικονομική βάση της κοινωνικής συγκρότησης και μαζί μ' αυτή τις δομές και τις σχέσεις της κρατικής εξουσίας. Ανάμεσα σ' αυτές τις εξελίξεις ξεχωρίζουν πρώτον η τριτογενεποίηση του οικονομικού τομέα και δεύτερον η μισθοτοποίηση του εργαζόμενου πληθυσμού. Στα νέα αυτά δεδομένα, αδυνατεί να απαντήσει η παραδοσιακή κοινωνική θεωρία. Η έννοια των μισθωτών ίσως μπορέσει να δώσει πιο πιστικές απαντήσεις στο θέμα του κοινωνικού ελέγχου και της ταξικής ιεράρχησης.

Εισαγωγή

«Είναι ξεκάθαρο ότι φορείς μιας ιδεολογίας ή ενός μύθου δεν χρειάζεται να 'ναι μια κοινωνική τάξη, μπορεί να 'ναι μια ομάδα διαφορετικού είδους απ' ό,τι οι μαρξιστές ή οποιοσδήποτε άλλος θα αποκαλούσαν κοινωνική τάξη. Μπορεί να 'ναι μια ομάδα μικρότερη από μια τάξη ή να 'ναι και ολόκληρη κοινότητα» (John Plamenatz, *Ιδεολογία: Έννοια και Ιστορία του Όρου*, Αθήνα, Κάλβος, 1971, σελ. 260).

Όπως κάθε διερεύνηση των οργανωτικών διευθετήσεων σε μια κοινωνία απαιτεί ένα θεωρητικό πλαίσιο στο επίπεδο του κράτους,

* Ομ. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

έτσι και κάθε ανάλυση των ιεραρχικών δομών σε μια κοινωνία απαιτεί μια ξεκαθαρισμένη πρόταση στο επίπεδο των κοινωνικών τάξεων. Η έννοια της τάξης μέχρι σήμερα υπήρξε ένα βασικό εργαλείο ανάλυσης, όχι μόνο στην πολιτική οικονομία του μαρξισμού αλλά και στην αστική θεωρία του νεοφιλελευθερισμού, έστω κι αν αυτό στη δεύτερη περίπτωση δεν ομολογείται πάντα ευθαρσώς. Αλλά παρά την ευρεία χρήση της έννοιας της τάξης ως εργαλείου ανάλυσης, απουσιάζει μέχρι στιγμής μια κοινή βάση πάνω στην οποία θα μπορούσαμε να στηρίξουμε τα συμπεράσματά μας γύρω από το φαινόμενο της κοινωνικής στρωμάτωσης.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας, το διαρκώς ανανεούμενο σύστημα κατανομής της εργασίας, καθώς και η συνεχώς διευρυνόμενη βάση της μισθωτής οικονομίας, κάνουν την κοινωνική ιεράρχηση ένα όλο και πιο σύνθετο φαινόμενο. Οι συνεχείς τεχνολογικές μεταλλαγές, καθώς και οι διαφοροποιήσεις των δομικών στηριγμάτων της οικονομίας, αλλοιώνουν την ταξικά εδραιωμένη πολιτική πάνω σ' αυτό το θέμα¹. Ταυτόχρονα κάνουν τη δύναμη και την εξουσία να μην είναι κτήμα μιας ομοιογενούς και άμεσα προσδιορίσιμης πολιτικής ομάδας ή κοινωνικής κατηγορίας, αλλά πολλών τέτοιων ομάδων και κατηγοριών, συνήθως ρευστής κοινωνικής σύνθεσης και ιδεολογικής προσήλωσης. Κι αυτό, παρά την απλή αλλά γενική κατηγοριοποίηση μερικών ότι πρόκειται πάντα για ομάδες εκμεταλλευτών και εκμεταλλευομένων.

1. Η μετακίνηση των ορίων της κοινωνικής σύγκρουσης

Η ιδέα της πάλης των τάξεων, σαν αποκλειστικός μοχλός κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων και μεταβολών, ασφαλώς παραμένει ακόμη στα πλαίσια ενός ευρύτατου κοινωνικού στοχασμού και μιας συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας. Την κεντρική όμως θέση των παραδοσιακών κοινωνικών μονομάχων («εκμεταλλευτών» από τη μια μεριά και «εκμεταλλευομένων» από την άλλη) την παίρνουν τώρα καινούριοι πρωταγωνιστές: «συνασπισμοί συμφερόντων», «συμμαχίες ομάδων», «μπλοκ εξουσίας», «κατεστημένα», «διαπλεκόμενα συμφέροντα», «ανώνυμες δυνάμεις», «στηρίγματα τάξεων», «αυτόνομες μερίδες τάξεων», «κατηγορίες», «στρώματα», «ομαδώσεις», «ηγεσίες» κ.λπ.

Παράλληλα, η εργατική τάξη που κάποτε ταυτιζόταν με την

προσφερόμενη βιομηχανική εργασία «σήμερα επεκτείνεται σε μεγάλο φάσμα απασχόλησης – υπηρεσίες, τέχνες, ψυχαγωγία, ανώτερα επίπεδα τεχνολογίας, παιδεία...»².

Στο χώρο της παραγωγής, της καλλιτεχνικής δημιουργίας, της γνώσης και του πολιτισμού, *εργαζόμενος* σήμερα σημαίνει *μισθωτός*. Όποιος βλέπει την παραμικρή διαφορά ανάμεσα στους δυο αυτούς όρους, δεν μπορεί να δει ούτε τον ένα ούτε τον άλλο. Κι αυτό δεν κρύβει πάντα κάποια κρυφή σκοπιμότητα, όπως μπορεί να είναι. Είναι μάλλον αποτέλεσμα ειλικρινέστερης απεικόνισης της πραγματικότητας³.

Τέλος ας πούμε εδώ ότι, για τους σκοπούς της συλλογιστικής μας θα υποστηρίξουμε έναν περισσότερο εργαλειακό, πρακτικό ορισμό, και λιγότερο πολιτικό, ιδεολογικό ορισμό της τάξης. Σκοπός μας είναι να καταγράψουμε εναργέστερα την πολυσθενική «ιεράρχηση» και τον οριζόντιο «κατακερματισμό» της κοινωνικής δράσης (πάλης), με έμφαση στον ανταγωνισμό και την ιεράρχηση των επαγγελματικών ενασχολήσεων, «μισθωτικού» τύπου. Για το σκοπό αυτό λοιπόν, ενώ θα θεωρήσουμε την τάξη ως την κοινωνική εκείνη κατηγορία που χρησιμοποιούμε για να προσδιορίσουμε τα *ιεραρχικά συστήματα* των κοινωνιών και της εξέλιξής τους, παράλληλα θα βασιστούμε στο *επάγγελμα* και την *πηγή του εισοδήματος*, ως τους βασικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της κοινωνικής ιεράρχησης στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες.

1.1. Πολιτική εξουσία και κοινωνική τάξη

Από καιρό τώρα οι εκπρόσωποι των ευρέων στρωμάτων της εργατικής τάξης έχουν γίνει μόνιμοι πελάτες των διαδρόμων της εξουσίας. Παράλληλα, αυτό που σήμερα ονομάζουμε κράτος σήμερα ελέγχεται όλο και πιο δύσκολα από μόνιμες μειοψηφίες. Οι στρατιές των εξειδικευμένων στελεχών, αμφιβόλου συχνά κοινωνικής σύνθεσης, χάρη στην ιδιάζουσα θέση που κατέχουν στα οργανωτικά συστήματα της παραγωγής, της πρόνοιας και της διοίκησης, καθώς και στα ιδιαίτερα προνόμια που απολαμβάνουν, δεν είναι πάντα μια εύπλαστη ύλη για επεξεργασία, ούτε είναι πάντα πρόθυμα να εκτελέσουν εντολές από μια ταξικά προσδιορισμένη ολιγαρχία⁴.

Και κάτι ακόμη. Αν και το πρόβλημα του σύγχρονου κράτους εμφανίζεται συχνά καλυμμένο με τη νόμιμη πραότητα, ωστόσο δεν είναι μόνο οι νομικοί παράμετροι που το προσδιορίζουν. Το

πρόβλημα του κράτους παραμένει πρόβλημα κοινωνικής αντιπαράθεσης. Και σ' αυτό το πλαίσιο γίνεται συνήθως περισσότερο κατανοητό. Η πολιτική εξουσία είναι απόρροια και ταυτόχρονα πηγή οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας. Αυτό αποκαλύπτει τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τις κοινωνικές τάξεις⁵.

«Πολιτική εξουσία» και «κοινωνική τάξη», συνεπώς, αναφέρονται σε σχέσεις που διαπλέκονται και συναρτώνται στα ίδια επίπεδα συνδιαλλαγής. Ανάμεσα στην κρατική και την κοινωνική υλικότητα αναπτύσσεται μια στενότερη διαλεκτική διαπλοκή. Αυτό σημαίνει πως οι λειτουργικές και ιεραρχικές διαφοροποιήσεις των μηχανισμών της κρατικής διοίκησης, συναρτώνται άμεσα με τις δυναμικές αντιπαραθέσεις των διαφόρων κοινωνικών μορφωμάτων. Γι' αυτό και δύσκολα υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους παρατηρητές της κοινωνικής εξέλιξης, για το πώς ακριβώς η μια παράγει την άλλη και για το πώς η μια αντιδρά στην άλλη. Σχέσεις που αναπτύσσονται και στα δυο αυτά επίπεδα δράσης, το πολιτικό και το ταξικό, τέμνονται και αλληλοεξαρτώνται σε πολλά σημεία.

Ωστόσο την ταξική σύγκρουση στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων την τοποθετούμε μέσα στις εξουσιαστικές σχέσεις των κοινωνιών που είναι οργανωμένες σ' ένα σύστημα κυριαρχίας-υποταγής, βασισμένο στην άνιση κατανομή υλικών πόρων και ευκαιριών. Έτσι, δεν θα ήταν λάθος να ισχυριστούμε ότι η δομή των σχέσεων εξουσίας σε μια κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί σαν ταξική σχέση. Όπως και το αντίθετο: οι ταξικές σχέσεις αποτελούν ή καταλήγουν σε σχέσεις εξουσίας⁶.

Το κράτος στην περίπτωση αυτή γίνεται με τα λόγια του Marx, "σύνοψη των πρακτικών αγώνων της ανθρωπότητας". Γι' αυτό και η διάκριση ανάμεσα σε «πολιτικούς» και «μη πολιτικούς» θεσμούς, καταλήγει πολλές φορές σε μια παραπειστική πρόταση. Παρά την παιδαγωγική της ίσως αξία, η έμμονη ή ανεξέλεγκτη εφαρμογή της συχνά περιπλέκει, παρά ξεδιαλύνει τα πράγματα. Οι μη κρατικές οργανώσεις («εθελοντικές», «μη κυβερνητικές»), που στη σημερινή κοινωνική συγκρότηση συνεχώς πληθαίνουν, όλο και περισσότερο αφορούν ή εγκυμονούν με τη μια ή την άλλη μεριά φαινόμενα εξουσίας. Όλα τα διάφορα οργανωτικά συστήματα, παρά τη λειτουργική τους σύσταση και τη νομική τους διάσταση, κρύβουν άπειρες και αδυσώπητες ιεραρχήσεις, που συχνά ξεπερνούν τις τυπικές ή συμβατικές διαβαθμίσεις. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο οι διαβαθμίσεις αυτής της μορφής επικρατούν στις αίθουσες και τα προαύλια των σχολείων, στους χώρους των νο-

σοκομείων, στις φυλακές, στα δικαστήρια, στα μουσεία και στις βιβλιοθήκες, στους παιδότοπους, στις πλατείες, στους σταθμούς και στα ξενοδοχεία.

Οι εξουσιαστικές σχέσεις με άλλα λόγια δεν εξαντλούνται στους ορατούς, θεσμοθετημένους μηχανισμούς του κράτους. Αυτό είναι σήμερα γνωστό σε όλους. Οι αυταρχικές δομές, κρατικά ή κοινωνικά ενισχυμένες και ο εξουσιαστικός λόγος, ιδεολογικά επενδυμένος, συνδέουν λειτουργικά όλες τις επιμέρους μικρές ή μεγάλες εκφάνσεις της εξουσίας. Το γραφειοκρατικό ήθος της σύγχρονης οργάνωσης σε αυτές τις περιπτώσεις αγγίζει το σύνολο των συλλογικών σχέσεων. Γίνεται συμπεριφορά και πάει σε βάθος, εκτός από μερικές στενά διαπροσωπικές σχέσεις, δυαδικής κυρίως σύστασης και εμβέλειας. Το γραφειοκρατικό ήθος μετατρέπεται σε πολιτική ιδεολογία και κοινωνική πολιτική.

Αυτή είναι ίσως και η αιτία που πολύ συχνά οι κοινωνικοί σχηματισμοί κατανοούνται πληρέστερα στο βαθμό της αναγωγής τους σε πολιτικούς συσχετισμούς. Δεν μπορούμε για παράδειγμα να συλλάβουμε την ιδιόζουσα φυσιογνωμία του υπαλληλικού προσωπικού, με την πλατιά έννοια του όρου, αν το προσωπικό αυτό δεν το δούμε σαν συμπύκνωση ιδιόμορφων σχέσεων, που αναπτύσσονται ανάμεσα στα αστικά, τα μικροαστικά και τα προλεταριακά στρώματα, καθώς και στις κομματικές ή συνδικαλιστικές τους ηγεσίες, με την όποια «λαϊκή» βάση.

1.2. Η διάβρωση της «μεσαίας τάξης»

«Πνευματικοί εργάτες», «διανοητικοί εργάτες», «εργάτες γραφείου», «υπάλληλοι», «μη χειρώνακτες», «λευκογιακάδες», «νέα μεσαία τάξη», «νέα εργατική τάξη», «νέα μικροαστική τάξη», κ.λπ. Αυτοί είναι μερικοί από τους χαρακτηριστικούς προσδιορισμούς και τις κοινωνικές εννοιολογήσεις που συναντά κανείς, κάθε φορά που αποπειράται να προσδιορίσει τα διαρκώς ογκούμενα στρώματα των μισθωτών. Τα πράγματα μπλέκονται γιατί δίπλα στην παλιά «επιχειρηματική» μεσαία τάξη των βιομηχανικών κοινωνιών έχει ξεφυτρώσει μια νέα «μεσαία τάξη μισθωτών». Στη διάρκεια των τριών περίπου τελευταίων γενεών, η λεγόμενη «παλιά μεσαία τάξη» μειώθηκε δραματικά και από το 85% έπεσε στο 44% του συνόλου των μεσαίων στρωμάτων. Η παλιά μεσαία τάξη παίζει πια λιγότερο το ρόλο εμπροσθοφυλακής και περισσότερο το ρόλο οπισθοφυλακής στη νέα μαζική κοινωνία των μισθωτών⁷.

Η νέα μεσαία τάξη των μισθωτών φαίνεται να είναι η κατηγο-

ρία των εργαζομένων που δύσκολα συμπιέζονται στο διχοτόμο σχήμα αστοί (ιδιοκτήτες) - προλετάριοι (μη ιδιοκτήτες). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως, ξεφεύγοντας από τα περιοριστικά όρια που έθεσε η μαρξιστική θεωρία, είναι ευκολότερο να εντοπίσουμε τα όρια και να προσδιορίσουμε το νόημα των νέων μεσαίων στρωμάτων. Ούτε στο καθημερινό λεξιλόγιο ούτε στα θεωρητικά σχήματα των ερευνητών, διακρίνει κανείς μια ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα.

Είναι πολλά τα αίτια γι' αυτή τη δυσκολία. Κατ' αρχήν στο χώρο της «χειρωνακτικής εργασίας» παρατηρείται έντονη η τάση για περισσότερες εξειδικεύσεις, όπως θα δούμε εκτενέστερη στη συνέχεια. Αυτό δεν έπαψε να αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης απασχόλησης, σε ολόκληρο το φάσμα της παραγωγικής διαδικασίας, ιδιαίτερα από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά. Πολλά από τα παραδοσιακά επαγγέλματα εξαφανίστηκαν ή έχασαν την όποια τους αναγκαιότητα. Τη θέση τους πήραν νέες επαγγελματικές κατηγορίες, που απαιτούν ορισμένα κατώτερα όρια γενικής εκπαίδευσης και εξειδικευμένης κατάρτισης, σε μια ίσως πιο ελεύθερη, αλλά συγχρόνως περισσότερο μαζοποιημένη αγορά προσφερόμενης εργασίας. Από μια γενικότερη άποψη, η απόλυτη διάκριση ανάμεσα σε «βιοτέχνες» και σε «εργάτες», πριν από μισό περίπου αιώνα, έχει σήμερα αντικατασταθεί από μια περισσότερο εξειδικευμένη ιεράρχηση επιπέδων εκπαίδευσης και κατάρτισης και από μια συνακόλουθη κλίμακα μισθολογικών κλιμακίων και κοινωνικού γοήτρου.

Στο μεταξύ, οι θέσεις και οι απασχολήσεις των λεγόμενων «λευκογιακάδων» αύξησαν ακόμη περισσότερο τις φανταστικές ή πραγματικές διαφοροποιήσεις και τους αντίστοιχους κοινωνικούς αποκλεισμούς αυτής της μορφής. Η κοινώς έτσι λεγόμενη «μεσαία τάξη» έγινε μια από τις πιο δυσκολοερμήνευτες κοινωνικές ομαδώσεις, με όλες τις ιδεολογικές παραφυάδες στο πολιτικό φάσμα των ιδεών. Το ίδιο και οι επιπτώσεις της, τόσο στη διαμόρφωση και άσκηση της εξουσίας, όσο και στον προσανατολισμό της πολιτικής παράδοσης.

Πριν πενήντα περίπου χρόνια τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Γράφοντας για παράδειγμα, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 για την περίφημη πια *Αριστοκρατία της Εξουσίας*, ο Αμερικάνος ριζοσπάστης κοινωνιολόγος και ερευνητής Mills θα ανοίξει τη συζήτηση γύρω από την κοινωνική ιστορία των Η.Π.Α., με την εξής διαπίστωση: «Για να μελετήσουμε τις μεσαίες τάξεις, δε χρειάζεται παρά να κοιτάξουμε γύρω μας...»⁸. Σήμερα δύσκολα

βρίσκουμε διέξοδο μέσα στο λαβύρινθο που με τόση ευκολία αποκαλούμε μεσαία τάξη, «παλιά» ή «νέα». Από μια σκοπιά όλα τα στρώματα φαίνεται να έχουν γίνει «μεσαία τάξη». Υπάρχει ανώτερη τάξη και κατώτερη τάξη, αλλά δεν είναι αποτραβηγμένες στα άκρα του κοινωνικού φάσματος. «Έχουμε ένα σύστημα τριών τάξεων που αποτελούν μια μόνο τάξη, μια μαθηματική καινοτομία», θα πει στις μέρες μας για παράδειγμα ο Galbraith⁹.

Όλα αυτά λοιπόν δείχνουν πως οι νέες κοινωνικές διαδικασίες οδηγούν σε σοβαρές αμφιβητήσεις όλες τις παραδοσιακές διακρίσεις των κοινωνικών διαιρέσεων. Οι γραμμές οριοθέτησης των τάξεων στο σύγχρονο καπιταλισμό γίνονται όλο και περισσότερο ρευστές και ευμετάβλητες¹⁰.

Η βαθμιαία εξαφάνιση της «ταξινομικής καθαρότητας» των ταξικών διαιρέσεων έχει σοβαρό αντίκτυπο στο πλέγμα των συμβολικών παραστάσεων και των πολιτικών οργανώσεων που στηρίζουν και εκφράζουν τις συγκεκριμένες πρακτικές των εργασιακών σχέσεων. Οι διαρθρώσεις ιδιαίτερα ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό υφίστανται αλλοιώσεις και μετασχηματισμούς, με σοβαρές υπερβάσεις του πολιτικού στο κοινωνικό. Έχει αποδειχθεί ότι ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός ταξικών θέσεων «καταλαμβάνει αντιφατικούς "τύπους" στο πλαίσιο των ταξικών σχέσεων»¹¹. Αποτέλεσμα λοιπόν αυτής της εξέλιξης είναι ανάμεσα στ' άλλα να δυσχεραίνεται η κατανόηση της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, χωρίς τον υπολογισμό αυτών των ενδιάμεσων και αντιφατικών ταξικών θέσεων, που μας απασχολούν σ' αυτή την ανάλυση.

1.3. Η επέκταση της γραφειοκρατικής οργάνωσης και η παράλληλη αύξηση των μισθωτών στρωμάτων

Επειδή στις βιομηχανικές κοινωνίες του καιρού μας τα επαγγέλματα και η κατανομή του εισοδήματος μέσα από αυτά αναλαμβάνονται κατά ένα μεγάλο ποσοστό από γραφειοκρατικούς τομείς δράσης, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν αυτές οι γραφειοκρατίες παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ταξικών σχηματισμών και των αντίστοιχων κοινωνικών αποκλεισμών που προκύπτουν¹². Εξυπακούεται ότι τον ίδιο αποφασιστικό ρόλο παίζουν και τα μισθωτά στρώματα που αποτελούν τη συστατική ουσία των γραφειοκρατικών οργανώσεων.

Η γραφειοκρατικής μορφής οργάνωση, (άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια της τεχνολογίας), χωρίς επαναστατικό μανιφέστο και χωρίς χαρισματική ηγεσία, συνδέθηκε ιστορικά με μια οργα-

νωτική λογική που διάβρωσε, αν δεν εξαφάνισε, τις παραδοσιακές δομές οργάνωσης των προβιομηχανικών κοινωνιών. Η οργανωτική αυτή δύναμη τέθηκε στην υπηρεσία των τότε ανερχόμενων αστικών στρωμάτων, που αντιστάθηκαν και τελικά συνέτριψαν τις φεουδαλικές δομές κυριαρχίας.

Κάτω από την απόλυτη μοναρχία, στη διάρκεια της πρώτης (γαλλικής) επανάστασης και κάτω από το Ναπολέοντα, θα γράψει ο Μαρξ, η γραφειοκρατία ήταν μόνο το μέσο προπαρασκευής της ταξικής κυριαρχίας της αστικής τάξης¹³. Στη συνέχεια θα ταυτιστεί με την ορθολογική σκέψη και θα μπει στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης. Στα χρόνια της παλινόρθωσης, κάτω από το Λουδοβίκο Φίλιππο και στη διάρκεια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, «η γραφειοκρατία θα γίνει όργανο της κυρίαρχης (αστικής) τάξης, όσο και αν πάλευε να ισχυροποιηθεί για δικό της λογαριασμό»¹⁴.

Οι αστικές επαναστάσεις, άλλοτε αργά και υποδόρια και άλλοτε αιφνίδια και βίαια, στηρίχτηκαν συνήθως σε συμμαχίες ανάμεσα στους μορφωμένους και στα επιχειρηματικά στρώματα της μεσαίας τάξης, ανάμεσα δηλαδή στον αστό και το διανοούμενο. Η ιστορική αυτή συμμαχία δεν κράτησε για πολύ. Διαλύθηκε από τη στιγμή που τα επιχειρηματικά ιδιοκτησιακά στρώματα της μεσαίας τάξης εδραίωσαν τον έλεγχό τους στη δημόσια οικονομία και επέβαλαν τον έλεγχό τους στο στρώμα των διανοουμένων της μεσαίας τάξης.

Παράλληλα, παρά τον ιστορικό αυτό συγχρονισμό, η αναπτυσσόμενη κρατική (μισθωτή) γραφειοκρατία ως κοινωνική δυναμική έπαψε στην πορεία της να ταυτίζεται με την παραδοσιακή αστική τάξη. Η αστική τάξη γεννήθηκε και αναπτύχθηκε ως τάξη σε εθνικό επίπεδο. Ο ζωτικός χώρος της άγγιξε τα εθνικά όρια. Μέσα σ' αυτά τα όρια οργανώνεται και σ' αυτά αναγκάζεται να επιστρέψει, κάθε φορά που διεθνείς κρίσεις και συγκυρίες την εκτοπίζουν από τη διεθνή αγορά. Η εθνική της υπόσταση μετουσιώνεται στην αυταρχική ενοποίηση όλων των γραφειοκρατικών μονάδων υπό την κεντρική διοίκηση μιας κυρίαρχης γραφειοκρατίας¹⁶.

Οι γραφειοκρατικές οργανώσεις όμως ξεπέρασαν το εθνικό κράτος, δημιουργήματα της αστικής λογικής. Από τη φύση της και σε αντίθεση με την παραδοσιακή αστική τάξη, η γραφειοκρατική οργάνωση εξελίχτηκε σε κυρίαρχη οργανωτική και διοικητική αρχή σε διεθνές επίπεδο. Όταν η κυριαρχία της γενικεύτηκε, επέσυρε αναγκαστικά την αποβολή των παραδοσιακών αστικών σχέσεων και τη δημιουργία άλλων, που συνόδευσαν την κρατικοποίηση και σχεδιοποίηση της οικονομίας.

1.4. Μισθωτοί και αυτοαπασχολούμενοι: μια άνιση μάχη

Όσοι τονίζουν τον ταξικό χαρακτήρα του «δημοσιούπαλληλικού σώματος», της «ηγέτιδας τάξης» ή της «ομάδας των διευθυντών» στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, απομακρύνονται συνήθως από τα αμιγώς οικονομικά κριτήρια. Χρησιμοποιούν κυρίως τα χαρακτηριστικά του *κοινωνικού γοήτρου* ή την *πολιτική δύναμη* για να επιχειρηματολογήσουν. Συχνά ενδιαφέρονται για τη θέση της ομάδας απέναντι στον κρατικό ή τον ευρύτερο συσχετισμό δύναμης και εξουσίας. Ακολουθούν με άλλα λόγια μια περισσότερο βεμπεριανή προσέγγιση στο θέμα της κοινωνικής ιεράρχησης.

Αυτοί πάλι που δεν παραδέχονται τον ταξικό χαρακτήρα της δημόσιας γραφειοκρατίας και της επιχειρηματικής ιεραρχίας, επιμένουν σε οικονομικά κριτήρια, για να προσδιορίσουν τη θέση της κοινωνικής αυτής κατηγορίας. Ενδιαφέρονται, ιδιαίτερα για τις σχέσεις που αναπτύσσονται στα μέσα παραγωγής, μια καθαρά μαρξιστική τοποθέτηση στο θέμα.

Αυτός που για πρώτη φορά μετά από το Marx¹⁶, από ό,τι γνωρίζω, εξίσωσε την εργατική δύναμη με τη μισθωτή εργασία και τους μισθωτούς με ολόκληρη την εργατική τάξη, είναι ο Αμερικανός Burnham στις αρχές της δεκαετίας του 1940. Ως μέλος της τροτσκιστικής Τέταρτης Διεθνούς και ακολουθώντας μια κατ' αρχήν μαρξιστική ανάλυση, ο Burnham θα παρατηρήσει ότι οι θεσμικές σχέσεις που προσιδιάζουν στην καπιταλιστική οικονομία καταλήγουν σε δυο μεγάλες κοινωνικές τάξεις, την αστική και την εργατική. Όσοι ανήκουν στην αστική τάξη κατέχουν ως άτομα τα μέσα παραγωγής (εργοστάσια, ορυχεία, γη, μηχανές και άλλο σχετικό). Η εργατική τάξη αποτελείται από το προλεταριάτο, που από τεχνική άποψη είναι «ελεύθεροι» εργάτες. Είναι στην ουσία αυτοί που εργάζονται για τους ιδιοκτήτες. Είναι «ελεύθεροι», με την έννοια ότι είναι απελευθερωμένοι από τα μέσα παραγωγής, που σημαίνει όμως ότι δεν έχουν το δικαίωμα οποιασδήποτε κυριότητας πάνω σ' αυτά ούτε και πάνω στο προϊόν της εργασίας τους. «*Κοντολογίς είναι μισθωτοί*», θα καταλήξει ο Burnham¹⁷.

Την εντυπωσιακή μεταφορά του εργατικού δυναμικού στο δευτερογενή τομέα της βιομηχανίας ακολούθησε η επαναστατική μεταφορά της απασχόλησης, από την κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων στην κατηγορία των μισθωτών. Μόνο το 9% του συνολικού πληθυσμού των ΗΠΑ στη δεκαετία του '80, για παράδειγμα (20.000.000 εργάτες) παρήγαν αγαθά για 220.000.000 άτομα περίπου. Τα υπόλοιπα 65.000.000 του απασχολούμενου πληθυσμού παρείχαν *υπηρεσίες και επεξεργάζονταν σύμβολα*¹⁸.

Η σταθερή πτώση, που εμφανίζουν οι ανεξάρτητοι αυτοαπασχολούμενοι βιοτέχνες και καταστηματάρχες συνοδεύεται από την εξαιρετική ανάπτυξη μιας τάξης υπαλλήλων γραφείου. Πρόκειται για την τάξη που είχε απορροφήσει ένα σταθερά αυξανόμενο ποσοστό εργατικού δυναμικού: «Ο αριθμητικός πληθωρισμός αυτής της τάξης τα τελευταία εκατό χρόνια είναι πράγματι η μεγαλύτερη μεταβολή ως προς την επαγγελματική απασχόληση που συνέβη ποτέ στις καπιταλιστικές οικονομίες», θα πει ο «νεο-μαρξιστής» Άγγλος καθηγητής Milliband¹⁹. Η τάξη αυτή σε μερικές χώρες, «αποτελεί το ένα τέταρτο τουλάχιστον και στις ΗΠΑ το ένα τρίτο του απασχολούμενου πληθυσμού»²⁰.

Η οικονομική ωριμότητα συμπίπτει σήμερα με τη σταδιακή μεταλλαγή της διάρθρωσης της απασχόλησης, σε βάρος της αυτοαπασχόλησης και σε όφελος της μισθωτής εργασίας, όπως φαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Μισθωτοί και αυτοαπασχολούμενοι

	Μισθωτοί	Αυτοαπασχολούμενοι
Ευρώπη (των 10)	82,5	15,7
Η.Π.Α.	90,1	9,9
Ιαπωνία	72,1	27,3

Πηγή: Eurostat, 1983²¹.

Στους αυτοαπασχολούμενους συνήθως συγκαταλέγονται από τη μια μεριά επαγγελματίες –δικηγόροι, αρχιτέκτονες, μηχανικοί, διαχειριστές, γιατροί– και από την άλλη οι μικροί και μεσαίοι επιχειρηματίες, μικρομαγαζάτορες και μικρομεσαίοι γαιοκτήμονες που απασχολούν μισθωτούς εργάτες.

Οι μισθωτοί από την άλλη μεριά αποτελούν στο μεγαλύτερο μέρος τους, την τάξη των «ημιπρολεταρίων», όπως την είχε περιγράψει ο κοινωνιολόγος Werner Sombart, πριν από μισό αιώνα. Ένα μεγάλο μέρος από αυτούς, μαζί με την παραδοσιακή εργατική τάξη, αποτελούν τις κατώτερες κοινωνικές ομάδες, τα πληβειακά μικροαστικά στρώματα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών (με τους κατώτερους συνήθως μισθούς και συντάξεις και με υποβαθμισμένες προνοιακές υπηρεσίες).

Παρόλ' αυτά, από άποψη προοπτικών σταδιοδρομίας, συνθη-

κών εργασίας, κοινωνικής θέσης και τρόπου ζωής, τα μισθωτά αυτά στρώματα βρίσκονται γενικά σε ανώτερη μοίρα από κείνα της βιομηχανικής εργατικής τάξης.

1.5. Η σύγχυση των εννοιών «πνευματικοί εργάτες» και «χειρώνακτες»

Η ιστορικά συχνότερη διάκριση ανάμεσα στο «υπαλληλικό προσωπικό» ή τους «υπαλλήλους γραφείου» από τη μια μεριά και τους εργαζόμενους, που απασχολούνται στην πρώτη γραμμή της παραγωγής από την άλλη, στηρίζεται παραδοσιακά λίγο-πολύ στη διάκριση ανάμεσα σε «πνευματικούς εργάτες» και σε «χειρώνακτες». Η διάκριση εμφανίστηκε από την εποχή όπου η «απασχόληση του γραφείου» ήταν ακόμη προνόμιο για λίγους «μορφωμένους». Η παντελής έλλειψη ή η περιορισμένη διάδοση της δημόσιας (υποχρεωτικής) εκπαίδευσης, επέτρεπε στους κατόχους μιας στοιχειώδους τυπικής εκπαίδευσης να ξεχωρίζουν εύκολα από τη μεγάλη μάζα των αγραμμάτων. Αυτή την εποχή, που συμπίπτει με τα πρώτα εξελικτικά στάδια του καπιταλισμού, η διάκριση «πνευματική-χειρώνακτική» εργασία αντανάκλασε μια πραγματικότητα²². Γι' αυτό και δεν άργησε να καθιερωθεί, τόσο στην καθημερινή ομιλία, όσο και στη νομική και διοικητική ορολογία.

Στο σημείο αυτό η επιστήμη και η τεχνολογία γίνονταν αλληλένδετες. Μέχρι τότε η επιστήμη δεν φαινόταν να παίζει ουσιαστικό ρόλο στην επιτάχυνση της τεχνικής ανάπτυξης. Μόνο με την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση της έρευνας και της τεχνολογίας στη σύγχρονη εποχή, βρεθήκαμε μπροστά στο φαινόμενο της μετατροπής της επιστήμης σε «κύρια παραγωγική δύναμη», στην οποία στηρίζεται η ίδια η οικονομική ανάπτυξη.

Στο μεταξύ πολύ μελάνι χύθηκε γύρω από το τι είναι παραγωγική εργασία και σε τι διαφέρει από τη μη παραγωγική εργασία. Μια σειρά από ενδογενείς δυσκολίες στην ουσία της πνευματικότητας της εργασίας καθιστούν το εγχείρημα μια δύσκολη υπόθεση. Και πρώτα-πρώτα θα έπρεπε κανείς να αποδείξει σήμερα ότι ο κάθε υπάλληλος γραφείου, για παράδειγμα, περιορίζεται κατά την εκτέλεση της εργασίας του αποκλειστικά και μόνο στην πνευματική απασχόληση. Στη συνέχεια θα έπρεπε να αποφανθούμε, αν η απασχόληση και τα καθήκοντα γραφείου απαιτούν μεγαλύτερη πνευματική προσπάθεια απ' ό,τι η χειρώνακτική εργασία.

Αλλά κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, όσο κι αν συχνά υποστηρίζεται το αντίθετο. Για να ακριβολογούμε, σπανί-

ζουν οι εργασίες γραφείου και γενικότερα οι απασχολήσεις στον τριτογενή ιδιαίτερα τομέα, που είναι τόσο αποκλειστικά πνευματικές, ώστε να μη χρειάζεται καμιά απολύτως φυσική προσπάθεια για την εκτέλεσή τους. Όπως και το αντίστροφο. Ελάχιστες είναι σήμερα οι χειρωνακτικές εργασίες, η εκτέλεση των οποίων δεν απαιτεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κάποια πνευματική προσπάθεια.

Παράλληλα, η ταξική σύνθεση της γραφειοκρατικής υπαλληλίας συνεχώς αλλοιώνεται και διαφοροποιείται, από την εποχή που ο δημόσιος τομέας επεκτείνεται με τη μια ή την άλλη μορφή και σε καθαρά παραγωγικές δραστηριότητες. Στο στάδιο του πρώιμου καπιταλισμού, ο εργαζόμενος που σήμερα αποκαλούμε «κρατικό υπάλληλο», ή «δημόσιο λειτουργό» ταυτιζόταν περισσότερο με τον «πνευματικό εργάτη» παρά με τον «χειρώνακτα». Στην ελληνική παράδοση, αυτό φαίνεται από τις λαϊκές εκφράσεις («γραφιάδες» ή «καλαμαράδες») με τις οποίες υποτιμητικά ο λαός αναφερόταν σε απρόσιτους, αργόσχολους και αυστηρά προσηλωμένους στο γράμμα του νόμου υπαλλήλους.

Ακόμη και η διάκριση σε «παραγωγικές» και «μη παραγωγικές» σφαίρες ή ασχολίες χάνει πια την προσανατολιστική σημασία της για τον καθορισμό των διαφόρων δράσεων στην εθνική οικονομία (επενδύσεις κ.λπ.). Γίνεται επιτακτική η ανάγκη να επιχειρηθεί ένας νέος πιο λεπτός διαχωρισμός, που να ανταποκρίνεται στη νέα λογική της δημιουργίας των παραγωγικών δυνάμεων σε όλους τους τομείς.

Με την επέκταση του καπιταλιστικού κράτους ακόμη και σε καθαρά παραγωγικές διαδικασίες, και με τον πολλαπλασιασμό των δημόσιων οργανισμών και επιχειρήσεων, το προσωπικό που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέεται με το δημόσιο και απασχολείται απευθείας με την παραγωγή, σαν εξειδικευμένοι εργάτες ή χειρώνακτες, έχει συγκριτικά αυξηθεί. Η δημόσια υπηρεσία έπαψε ν' απασχολεί μόνο «λευκογιακάδες». Απασχολεί σε μεγάλο ποσοστό και εργαζομένους με τις «μπλε ποδιές». Η τυπική εκπαίδευση, η «γραμματοσύνη» σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα, έπαψε πια να αποτελεί το μοναδικό κριτήριο για την πρόσληψη προσωπικού στο δημόσιο.

Επιπλέον, η διανοητική εργασία χωρίζεται σήμερα σε δυο κατηγορίες: «δημιουργική» και «εφαρμοσμένη». Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνεται η δημιουργία νέων επιστημονικών, πνευματικών και καλλιτεχνικών αξιών, καθώς επίσης και η οργάνωση της κοινωνικής ζωής και της παραγωγής. Στη δεύτερη κατηγορία συ-

μπερλαμβάνεται ο μηχανικός σχεδιασμός για τη δημιουργία υλικών αξιών, καθώς επίσης και τη σχετική δραστηριότητα σε χώρους της κοινωνικοποίησης, της εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας κ.τ.λ.²³. Αν και μια τέτοια διαίρεση είναι σχετική, ωστόσο μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις ποιοτικές διακυμάνσεις μέσα στην κάθε κατηγορία.

Η επέκταση λοιπόν των μηχανικών μέσων, η πολλαπλότητα των ειδικοτήτων, η επέκταση των έργων υποδομής και των συστημάτων συντήρησης και επισκευής, δημιούργησε την ανάγκη για υπαλληλικό προσωπικό σε διαφορετικά επίπεδα κατάρτισης και εκπαίδευσης. Οπωσδήποτε χρειάστηκε να ανοιχτεί το δημόσιο και σε προσωπικό ή σε ειδικότητες που δεν απαιτούν κλασική εκπαίδευση. Το προσωπικό αυτό, καθώς και οι διάφορες κατηγορίες στις οποίες κατατάσσεται, έχει νοθεύσει τον καθαρά πνευματική εργασία της υπαλληλικής απασχόλησης. Ακόμη και ο δημόσιος ή ο δημοτικός υπάλληλος σήμερα δεν είναι πια μόνο ο άνθρωπος που κάθεται πίσω από ένα γραφείο, και παλεύει σε σωρούς χαρτιών, φορώντας το άσπρο του κολλάρο και τα μαύρα του μανίκια. Είναι κι ο εργάτης του συνεργείου κατασκευής του οδικού δικτύου, της Ε.Υ.Δ.Α.Π., ο υδραυλικός του νοσοκομείου, ο συντηρητής των εξωτερικών γραμμών της ΔΕΗ, ο οδηγός του κρατικού αυτοκινήτου, ο τεχνικός της κρατικής σκηνής, ο φύλακας του αρχαιολογικού χώρου.

Η δομή των επαγγελματιών είναι σήμερα τόσο εκτεταμένη κι ετερόκλητη, ώστε η διάκριση σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία να μην μπορεί πια να προσδιορίσει επαγγελματικά ή ταξικά όλα τα μισθοσυντήρητα στρώματα του πληθυσμού. Υπάρχουν εργαζόμενοι, όπως πρωτοκολλητές, συντηρητές ή κλητήρες, που χωρίς άλλη εξήγηση, μπαίνουν στην κατηγορία των «υπαλλήλων γραφείου». Ταυτόχρονα, κάτοχοι επαγγελματιών με υψηλό βαθμό εξειδίκευσης, όπως ηλεκτρολόγοι, στοιχειοθέτες τυπογραφείου, συντηρητές συστημάτων επιτήρησης κ.λπ., κατατάσσονται συνήθως στους «χειρώνακτες». Αλλά ποιος μπορεί να πει με βεβαιότητα ότι οι απασχολήσεις της πρώτης κατηγορίας, απαιτούν περισσότερη διανοητική προσπάθεια από τις απασχολήσεις της δεύτερης κατηγορίας²⁴;

Σήμερα λοιπόν όλοι σχεδόν αναγνωρίζουν ότι η εργαλειακή **διάκριση ανάμεσα στον «εργαζόμενο με το μυαλό» και τον «εργαζόμενο με το χέρι» είναι λίγο-πολύ απατηλή. Ακόμη και στην πιο μηχανική εργασία υπάρχει ένα ελάχιστο σημείο διανοητικής δραστηριότητας.** Όπως είχε πει κάποτε και ο Gramsci: «Δεν μπορού-

με να διαχωρίσουμε τον *homo faber* από τον *homo sapiens*. Συνεπώς όλοι είναι διανοούμενοι, αν και δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι μέσα στην κοινωνία τη λειτουργία του διανοούμενου».

2. Η «πάλη των μισθωτών»

Όταν ο Weber, κλασικός των ελεγκτικών συστημάτων, διατύπωνε τις γνωστές του θέσεις για το ρόλο και την αναγκαιότητα της έλλογα τυπικής οργάνωσης, ή τεχνολογία δεν είχε ακόμη εδραιωθεί στα διοικητικά και ελεγκτικά συστήματα των κοινωνιών. Μέχρι τις αρχές του αιώνα μας δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί οι μέθοδοι και οι πρακτικές εκείνες που θα προκαλούσαν επανάσταση στα συστήματα παραγωγής και θα επέφεραν ουσιαστικές αλλαγές στις διευθυντικές διεργασίες, σε σημείο ν' αλλάξει αυτή η ίδια η φύση της κοινωνικής οργάνωσης.

Παράλληλα, απουσίαζαν οι διασπαστικές τάσεις μέσα στις «μεγα-οργανώσεις», σαν αποτέλεσμα του νέου πνεύματος που έφερε η τεχνολογία. Γι' αυτό και ο Weber περιορίστηκε στις ενοποιητικές διαστάσεις και τις συναινετικές διεργασίες της γραφειοκρατίας, μάλλον παρά τις διασπαστικές, αντινομικές επιπτώσεις πάνω στις κοινωνικές σχέσεις. Θα εξάρει το πνεύμα της ομοψυχίας και την ομοιομορφία των συμφερόντων, που διακατέχει τα μέλη μιας γραφειοκρατικά διευθετημένης προσπάθειας.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις όμως οδήγησαν στη διάσταση ανάμεσα στους παραδοσιακούς γραφειοκράτες και τους τεχνοκράτες (ένα είδος τεχνικής ιντελλιτζέντσας). Σε ότι ακολουθεί θα επισημάνουμε με συντομία μερικές μόνο πλευρές του θέματος.

2.1. Η τεχνική υπαλληλική ιντελλιτζένσια

Για ν' αποδώσουν την καινούρια αυτή διάσταση και ν' αξιολογήσουν τις καινούργιες σχέσεις που δημιουργεί η τεχνολογία, μερικοί, πλάι στην έννοια του «πνευματικού» ή «διανοητικού εργατή»²⁵, εισάγουν την κατηγορία της «τεχνικής ιντελλιτζέντσας»²⁶. Κι αυτή όμως η κατηγορία δεν ξεπερνάει τις δυσκολίες που εμφανίζονται κατά το διαχωρισμό ανάμεσα σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία.

Ο διανοούμενος, παρατηρούν, ασχολείται «με ολόκληρη την ιστορική διαδικασία»²⁷. Το ενδιαφέρον του δεν είναι συμπτωματι-

κό, αποσπασματικό, μεμονωμένο. Αυτή η ολική θεώρηση της ιστορικής διαδικασίας, επηρεάζει αποφασιστικά τη δουλειά του. Ο διανοούμενος προσπαθεί συστηματικά να συσχετίσει οποιονδήποτε ειδικό τομέα, πάνω στον οποίο τυχαίνει να εργάζεται, με άλλες πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τον «πνευματικό εργάτη».

Οι περισσότεροι απ' αυτούς που θα μπορούσαμε σήμερα να τους ονομάσουμε «πνευματικούς εργάτες», υπηρετούν σε κυβερνητικές υπηρεσίες σαν σχεδιαστές, προγραμματιστές, καθοδηγητές στρατηγικών προγραμμάτων κ.λπ. Δεν χρειάζεται ν' ασχολούνται με όλη την αλήθεια, αλλά με μερικές μόνο πλευρές της. Ούτε αναγκαστικά τους απασχολούν τα ηθικά ή ακόμη τα καθαρά τεχνικά προβλήματα. Αυτό που μας ενδιαφέρει άμεσα, θα πουν για παράδειγμα ορισμένοι πυρηνικοί επιστήμονες είναι να μπορέσουμε να εκτοξεύσουμε τον πύραυλο. Δεν είμαστε αυτοί που θα αποφασίσουμε για το πού θα πέσει. Αυτό θα το αποφασίσουν άλλοι.

Το ίδιο ισχύει και για τους «τεχνικούς επιστήμονες» και τους «ειδικούς» άλλων κατηγοριών, όπως για παράδειγμα το φυσικό που ασχολείται με τις τροχιές των πυραύλων, για το βιολόγο που επιχειρεί νέες διασταυρώσεις μικροβίων πιο ανθεκτικών στα αντιβιοτικά, ώστε ν' αποδειχθούν αποτελεσματικότερα σ' έναν πιθανό πόλεμο ή τον ειδικό της γενετικής που ασχολείται με την κλωνοποίηση. Το ίδιο και για το ψυχολόγο που ερευνά νέες μεθόδους ψυχικής αντοχής των στρατιωτών, τον κοινωνιολόγο που επεξεργάζεται μεθόδους χειραγώγησης της κοινής γνώμης, τον ανθρωπολόγο που δίνει συμβουλές για την κατάλληλη μεταχείριση ανθρώπων από ξένους πολιτισμούς ή για τον πολιτειολόγο που ταυτίζει τη ρεαλιστική πολιτική με το εθνικό συμφέρον.

2.2. Εσωτερικές λειτουργικές αναγκαιότητες ως κριτήριο της υπαλληλικής ιδιότητας

Προσπάθειες που χρησιμοποιούν άλλα κριτήρια δεν λείπουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε αυτές που εισάγουν το κριτήριο της «λειτουργικότητας» των διευθυντικών συστημάτων. Όροι και κατηγορίες, όπως «διανοητικός», «πνευματικός», «μορφωμένος», «κοινωνικό κύρος» κ.λπ, δεν μπορούν ν' αποδώσουν τους αντίστοιχους κοινωνικούς αποκλεισμούς, που υποστηρίζουν οι «λειτουργιστές της επαγγελματικότητας». Γι' αυτό εισάγεται η έννοια του «αντικειμενικού περιεχομένου της απασχόλησης» των υπαλληλικών (μισθωτών) στρωμάτων.

Σύμφωνα μ' αυτό το κριτήριο μισθωτοί υπάλληλοι γραφείου είναι όλοι, όσοι εκτελούν λειτουργίες που έχουν σχέση με το «σχεδιασμό», την «ανάλυση» και τον «προγραμματισμό» συγκεκριμένων δραστηριοτήτων. Οι εργασίες που εκτελούν είναι εκείνες που κάποτε εκτελούσαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων. Με την επέκταση των εμπορικών επιχειρήσεων και τη μεγέθυνση των βιομηχανικών εταιριών πολλαπλασιάστηκαν αντίστοιχα και οι υπαλληλικές σχέσεις εκπροσώπησης, επιστασίας, λογιστικής και ελέγχου.

Στα μετέπειτα στάδια της καπιταλιστικής οργάνωσης επικράτησε μια αυστηρότερη ιεράρχηση καθηκόντων και υποχρεώσεων, που διεύρυνε την απόσταση ανάμεσα σε ανώτερους, μέσους και κατώτερους υπαλλήλους. Ανεξάρτητα, ωστόσο, από το πόσο στοιχειώδη και τετριμμένα είναι τα καθήκοντα του υπαλληλικού προσωπικού, ιδιαίτερα στα κατώτερα κλιμάκια της ιεραρχίας, οι κάτοχοι αυτών των θέσεων εξακολουθούν να ανήκουν στην κατηγορία των υπαλλήλων γραφείου, στους «χαρτογιακάδες» ή τα «λευκά κολάρα» των επιχειρήσεων.

Αλλά και με το κριτήριο της λειτουργικότητας δεν λείπουν οι δυσκολίες προσδιορισμού και κατάταξης. «Σχεδιασμός», «ανάλυση» και «προγραμματισμός», όπως «διοικητική» και «εμπειρική διεύθυνση», είναι έννοιες που δύσκολα ορίζονται αντικειμενικά. Το περιεχόμενό τους προσδιορίζεται και εξαρτάται κάθε φορά από την προσωπικότητα, την εμπειρία, τις γνώσεις και τις ευκαιρίες του εκτελεστή ή φορέα αυτών των λειτουργιών.

Όταν μιλάμε για «σχεδιασμό», «ανάλυση» και «προγραμματισμό», αναφερόμαστε συνήθως σε λειτουργίες που αφορούν την παραγωγή αγαθών. Στην παραγωγή όμως αγαθών εμπλέκονται και άλλες επαγγελματικές ομάδες, όπως, για παράδειγμα, οι σχεδιαστές και οι μοντελίστες, οι λογιστές και οι φοροτεχνικοί, που παράγουν, σχεδιάζουν ή διαμορφώνουν αντικείμενα για την παραγωγή. Μ' αυτόν τον τρόπο, όμως, κατηγορίες αυτής της μορφής μπορεί να περιλαμβάνουν τον καλουπωτή, τον πλακά, τον τονναδόρο, τον κεραμίστα ή τη γυναίκα στη βιομηχανία των ενδυμάτων.

Ο Σουηδός κοινωνιολόγος Gierord, από την αρχή της δεκαετίας του 1960, είχε εφαρμόσει μια εκλεκτική μέθοδο για να προσδιορίσει το μισθωτό υπάλληλο του γραφείου, που φάνηκε να λύνει κάπως το πρόβλημα²⁸. Εισάγει από τη μια μεριά το κριτήριο της φύσης του εργατικού περιβάλλοντος και από την άλλη το αντικείμενο και τη λειτουργία της ίδιας της εργασίας. Με το πρώτο κριτήριο διέκρινε δυο βασικούς τύπους εργατικού περιβάλλοντος, α-

πό άποψη καθαρά φυσικών συνθηκών: το *μηχανικό περιβάλλον*, στο οποίο εκτελείται η χειρωνακτική εργασία και το *μη-μηχανικό, γραφειακό περιβάλλον*, στο οποίο εκτελούνται οι πνευματικές δραστηριότητες.

Τέτοιες όμως τοποθετήσεις μας πάνε πάλι πίσω στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε με τη διάκριση της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας. Κι εδώ πρέπει να προσδιορίσουμε το «μηχανικό» και το «μη μηχανικό» περιβάλλον. Παρουσιάζει δηλαδή τις ίδιες δυσκολίες με την «πνευματική» και τη «μη πνευματική» εργασία, για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω. Ο τεχνικός στο εργοστάσιο ή ο σχεδιαστής στο εργαστήριο, εργάζεται σε «μηχανικό» ή σε «γραφειακό» περιβάλλον; Ο χειρισμός μηχανικών συσκευών τοποθετεί τον εργαζόμενο στην πρώτη κατηγορία. Το ότι εργάζεται όμως μέσα σ' ένα «γραφειακό» κατά τα άλλα περιβάλλον, τον τοποθετεί στη δεύτερη κατηγορία. Κι ακόμα σε ποια κατηγορία θα κατατάξουμε τη δακτυλογράφο, το χειριστή του υπολογιστή ή την τηλεφωνήτρια, στο «γραφειακό» ή στο «μηχανικό» προσωπικό;

Το δεύτερο κριτήριο που χρησιμοποιεί ο Girord έχει σχέση με το αντικείμενο και τη λειτουργία της απασχόλησης. Το πρώτο αναφέρεται στη φύση του αντικείμενου πάνω στο οποίο επενεργεί ο εργαζόμενος. Το δεύτερο αναφέρεται στη λειτουργία που εκτελεί επενεργώντας στο αντικείμενο. Όταν ορίζουμε μια εργασία ως μηχανική, θα αναφέρει ο Girord, εννοούμε δυο πράγματα: πρώτον ότι η εργασία έχει σχέση με υλικά αντικείμενα και δεύτερον η λειτουργική συμπεριφορά του εργαζομένου σε σχέση με το αντικείμενο, είναι να το μετατρέπει σε χρησιμοποιήσιμο αγαθό. Η μη χειρωνακτική ή γραφειακή εργασία, ωστόσο, προϋποθέτει συμπεριφορά που δεν εκδηλώνεται απέναντι σε ανθρώπους. Η λειτουργία της εργασίας στην περίπτωση αυτή είναι να οργανώνει, να μορφοποιεί και να πληροφορεί ανθρώπινες σχέσεις ή συμπεριφορά.

Πόσα όμως από τα υπάρχοντα επαγγέλματα θα μπορούσαν με αυτά τα κριτήρια να συμπεριληφθούν στις δυο αυτές κατηγορίες; Οι ανθρωποκεντρικές, όπως και οι πραγματοκεντρικές δραστηριότητες δεν μπορούν να διακριθούν εύκολα στην πράξη. Αν εφαρμόσουμε αυτή τη διάκριση, τότε ίσως οδηγηθούμε σε πολύ διαφορετικές κατατάξεις ειδικοτήτων από ό,τι έχουμε καταλήξει μέχρι σήμερα.

Επαγγέλματα που θεωρούνται κατεξοχήν μισθωτά, όπως για παράδειγμα αυτά των πολιτικών μηχανικών, των πιλότων, ή τα βοηθητικά ιατρικά επαγγέλματα, θα έπρεπε, σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια, να τα κατατάξουμε στην κατηγορία των χειρω-

νακτικών επαγγελμάτων. Από την άλλη πάλι μεριά, επαγγέλματα που παραδοσιακά θεωρούνται χειρωνακτικά, όπως για παράδειγμα οι ελεγκτές των λεωφορείων ή των γηπέδων και οι θυρωροί των πολυκατοικιών, επειδή κατά την εκτέλεση των επαγγελματικών τους καθηκόντων έρχονται σε επαφή με το κοινό, θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται στα υπαλληλικά επαγγέλματα γραφείου.

2.3. Η εξουσιαστική δύναμη ενός μέρους της μισθωτής εργασίας

Σε όλα αυτά ας αναφέρουμε και ένα επιπρόσθετο κριτήριο διαφοροποίησης μέσα στο σώμα των μισθωτών: το πλησίασμα μιας μεγάλης μερίδας των εργαζομένων στα κέντρα εξουσίας. Σύμφωνα με το κριτήριο αυτό, η μη χειρωνακτική φύση της υπαλληλικής (μισθωτής) εργασίας, χάρη στο περιεχόμενο του έργου που εκτελείται, είναι δυνατόν να διαμορφώσει μια «λειτουργική γειτνίαση» προς τους φορείς της εξουσίας. Η φύση του εργασιακού περιβάλλοντος, ο τρόπος συμπεριφοράς που διαμορφώνεται, η εξωτερική εμφάνιση των υπαλλήλων, καθώς και μια σειρά από άλλες συμβολικές απεικονίσεις που ενσωματώνονται στην καθημερινή τους ζωή, τείνουν να δημιουργήσουν μια ταύτιση, ή τουλάχιστον ένα κλίμα, μιας «λειτουργικής συγγένειας» προς την εξουσία *per se* και τους φορείς της.

Έτσι, αν και η πλειοψηφία των μισθωτών γραφείου μπορεί να είναι, και συνήθως είναι, κάτοχοι θέσεων που βρίσκονται στα κατώτερα κλιμάκια της ιεραρχίας (γεγονός που δεν τους απομακρύνει και πολύ χωροταξικά ή εισοδηματικά από τους χειρωνακτες εργάτες), η κατοχή και η χρήση ορισμένων συμβόλων εξουσίας συχνά τους ταυτίζουν, τουλάχιστον στη συνείδηση του κοινού ανθρώπου, μ' εκείνο το τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας που ασκεί εξουσία και παίρνει αποφάσεις.

Στη βιομηχανία, το εμπόριο, τα πιστωτικά ιδρύματα, τις κεντρικές κρατικές υπηρεσίες, την τοπική αυτοδιοίκηση, το κοινοτικό κατάστημα, υπάρχει παντού ο υπάλληλος πίσω από τη θυρίδα, το ταμείο, το γραφείο, το εργαστήριο. Είναι ο υπεύθυνος που πληροφορεί, υποδεικνύει, εισπράττει, κατευθύνει, συμβουλεύει, προτείνει ή και επιβάλλει. Παντού κυριαρχεί ο άνθρωπος καθισμένος από την άλλη μεριά του γραφείου, που με κάποιο τρόπο συνδέεται με την εξουσία. Αυτή η σκηνή φαίνεται να επαναλαμβάνεται χάρη στη διαρκώς αυξανόμενη επέκταση του δημόσιου τομέα και της μεγάλης (κοινωνικά προνοιακής) εταιρείας²⁹.

Σε μερικές χώρες παρατηρείται μια αξιοσημείωτη στροφή των εργατολόγων και των κοινωνιολόγων προς την κατεύθυνση των επαγγελματιών με αυτό το κριτήριο, δηλαδή της σχέσης της μισθωτής εργασίας με την εξουσία. Όλο και συχνότερα η διάκριση των εργαζόμενων γίνεται ιδιαίτερα με κριτήριο τη σχέση τους με το δημόσιο. Έρευνες, αναλύσεις και προσεγγίσεις αυτής της μορφής επιδιώκουν την επιστημονική διερεύνηση της σχέσης επάγγελμα-κράτος, χρησιμοποιώντας μια πιο επεξεργασμένη και ξαναδιατυπωμένη έννοια του γραφειοκρατικού επαγγέλματος.

Αυτό θα καθορίσει τις ομοιότητες και τις διαφορές στη σχέση που οι διάφορες επαγγελματικές ομάδες αναπτύσσουν με το κράτος. Έτσι, τα επαγγέλματα κατατάσσονται σε «γραφειοκρατικά» ή «ημι-γραφειοκρατικά» ανάλογα με τους συμβατικούς περιορισμούς που θέτει ο εργοδότης (η Πολιτεία): τυπική εκπαίδευση, εξετάσεις για το διορισμό, χρονική διάρκεια συμβατικών υποχρεώσεων προς το δημόσιο, περιορισμοί της απασχόλησης έξω από το χώρο της «καθαρά δημόσιας διοίκησης» που παρέχει το κράτος (νοσοκομειακοί γιατροί, νοσοκόμοι, δικηγόροι, ιερείς, ερευνητές κ.λπ.).

Σ' αυτές τις περιπτώσεις, μιλάμε για την «αρχή της αφομοίωσης μέσα από την ταύτιση». Δηλαδή διάφορες επαγγελματικές ομάδες και ευρύτερες κατηγορίες εργαζομένων που έρχονται σε επαφή με σύμβολα και κώδικες της εξουσίας, γρήγορα εξοικειώνονται και αργότερα ταυτίζονται μαζί της, αν δεν ενσωματώνονται και δεν αφομοιώνονται τελείως απ' αυτή. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια οι τεχνολογικές και κοινωνικές αλλαγές έχουν απογυμνώσει τα εξουσιαστικά σύμβολα από το όποιο ηθικό τους περιεχόμενο και το ιδεολογικό τους περίβλημα. Έχουν φθείρει τη λειτουργικότητά τους σε βαθμό που να μην έχουν καμιά σχέση με την «αρχή» ή την εξουσία, με την οποία αρχικά συνδέθηκαν.

Προσωπικό και λειτουργίες, ωστόσο, εξακολουθούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να συνδέονται με τα εξουσιαστικά σύμβολα. Για τον κοινό πολίτη τα εξουσιαστικά σύμβολα έχουν σχέση με τους μισθωτούς της κρατικής υπαλληλίας. Μια τέτοια προσέγγιση όμως σπάνια οδηγεί σε καθολικές και ξεκάθαρες ταξινομήσεις του εργατικού δυναμικού σε δυο κατηγορίες: τους μισθωτούς υπαλλήλους και τους χειρώνακτες. Γιατί ακόμα και στην περίπτωση που θα δεχτούμε ότι μια τέτοια προοπτική του κοινωνικού γοήτρου, της κοινωνικής ιεράρχησης (με τη βεμπεριανή έννοια του όρου) και των οικονομικών συνθηκών (με τη μαρξιστική έννοια του όρου), είναι καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης αντίληψης για το ποιος είναι ο μισθωτός

υπάλληλος και ποιος ο χειρώνακτας εργάτης, οι αξιολογήσεις των διαφόρων ομάδων κατά πάσα πιθανότητα θα διαφέρουν μεταξύ τους. Αυτό είναι αναπόφευκτο λόγω του ιδιαίτερου τρόπου, με τον οποίο η καθεμιά από τις ομάδες αυτές συνδέεται με την εξουσία.

Αν παρόλα αυτά, στεκόμαστε στην προσέγγιση του δημόσιου υπαλληλικού προσωπικού προς την εξουσία, σαν πιθανό επιπρόσθετο κριτήριο ταξικού διαχωρισμού και επαγγελματικής κατηγοροποίησης, αυτό το κάνουμε γιατί μας βοηθάει να στρέψουμε την προσοχή μας στην εικόνα που διαμορφώνουν τα άτομα και οι κοινωνικοί φορείς, για την επαγγελματική τους κατάρτιση και θέση, το κοινωνικό τους γόητρο, την οικονομική δύναμη και την κοινωνική τους ιεράρχηση, μέσα στα πλαίσια της αγοράς εργασίας. Ακόμη μας ωθεί στην εξέταση των συνθηκών και των παραγόντων που ευθύνονται για τις κοινωνικές και επαγγελματικές διαφοροποιήσεις, που διαμορφώνονται σε κάθε κοινωνικό σύστημα.

2.4. Οι αντιθετικές «ελίτ»

Μερικές θεωρίες των «ελίτ» προσπάθησαν να απομονώσουν το γραφειοκρατικό φαινόμενο, συνδέοντάς το με τη «διοικητική ελίτ» του πολιτικού συστήματος³⁰. Η διοικητική ελίτ ξεχωρίζει από τις άλλες κοινωνικές ελίτ από την ιδιομορφία της λειτουργίας της, τον περιορισμένο αριθμό της και την ομοιογένεια των μελών της. Η «διοικητική ελίτ» συνδέεται άμεσα με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Κι αυτό ακριβώς το σημείο την κάνει να διακρίνεται από άλλες ηγετικές ομάδες που, ενώ μπορεί να χαίρουν υψηλού κοινωνικού γοήτρου, δεν ασκούν ωστόσο οι ίδιες άμεσα εξουσία.

Αυτού του είδους οι θεωρίες κάνουν συνήθως τη διάκριση ανάμεσα σε καθαρά «πολιτική ελίτ» και σε «διοικητική ελίτ». Αυτό διευκολύνεται από το γεγονός ότι οι διάφορες ελίτ δεν αποτελούν συνεκτικές κοινωνικές οντότητες ή απόλυτα ξεκάθαρες κατηγορίες. Στις σύγχρονες κοινωνίες εμφανίζονται συναγωνιστικές ή ανταγωνιστικές υπο-ομάδες, φατρίες, κάστες, διασπαστικά κινήματα, μέσα σε μεγαλύτερα σύνολα ή σε συλλογικότητες. Αναπτύσσονται με αυτόν τον τρόπο και άλλες ηγετικές ομάδες, όπως για παράδειγμα η «ελίτ των στρατιωτικών» (περισσότερο συμπαγής) ή η «ελίτ των διανοουμένων» (λιγότερο ομοιογενής). Όταν όμως οι θεωρίες αυτές ξεπεράσουν τη συγκριτική αντιπαράθεση, για να προσδιορίσουν ακριβέστερα τη δύναμη και την επιρροή των ελίτ στο σύνολό τους, τότε τα πράγματα φαίνεται να δυσκο-

λεύουν. Αναφορικά πάντως με τη «διοικητική ελίτ», αναπτύσσεται η τάση να ελαχιστοποιείται η επιρροή της, γιατί τη συνδέουν μ' ένα ορισμένο οργανωτικό και ψυχολογικό τύπο ελίτ, το διευθυντικό.

Στην περίπτωση που θα θέλαμε να διερευνήσουμε συστηματικά και σε βάθος τη φύση της επιρροής και την έκταση της δύναμης που διαθέτει και ασκεί η «διοικητική ελίτ», η προσπάθειά μας εμπλέκεται σε προβλήματα ανάλυσης και εμπειρικής επαλήθευσης. Ένα μεγάλο μέρος των μελών αυτής της «ελίτ» ως άτομα έχουν κύρος, ασκούν επιρροή και διαθέτουν δύναμη, όπως εξάλλου και άτομα άλλων κοινωνικών ομάδων, το επάγγελμα και η κοινωνική θέση των οποίων βρίσκονται υψηλά στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Επιπλέον, επειδή αυτοί που δρουν στα ψηλότερα κλιμάκια της δημόσιας διοίκησης έρχονται τακτικά σε επαφή με το πολιτικό προσωπικό, είναι επόμενο να ασκούν επίδραση στη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων.

Ποια είναι όμως η επιρροή και η δύναμη που η «διοικητική ελίτ» στο σύνολό της ασκεί στα τρέχοντα καθημερινά θέματα; Συνήθως διατυπώνεται η άποψη ότι στα δημοκρατικά καθεστώτα η δύναμη αυτής της ελίτ είναι περιορισμένη. Οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι βρίσκονται κάτω από την άμεση εξουσία της πολιτικής ηγεσίας που είναι και η μόνη θεσμικά τουλάχιστον, υπεύθυνη μπροστά στο κοινοβούλιο και το σώμα των εκλογέων. Με τα λόγια του «νεότουρκου» κάποτε της αμερικάνικης πολιτικής επιστήμης Apter: «Οι γραφειοκρατίες είναι από τη φύση τους περιορισμένες σε σκοπό και υποστήριξη. Μπορεί να μεταχειρίζονται τη δύναμη αλλά δεν την παράγουν. Οι κανόνες που διέπουν τη λειτουργία τους και οι σύμφυτοι οργανωτικοί κανονισμοί που συναντάμε σχεδόν σε κάθε επιτυχή δημόσια υπηρεσία, σκιαγραφούν ρόλους λειτουργικά συγκεκριμένους... ώστε να μην επιτρέπουν τη μονοπώληση της εξουσίας»³¹.

Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη λοιπόν, οι δημόσιες γραφειοκρατίες, οι δημόσιοι υπάλληλοι εκτελούν αποφάσεις και εντολές που παίρνονται από άλλους και σύμφωνα με αρχές, αξίες και συμφέροντα που βρίσκονται έξω από τη δική τους σφαίρα επιρροής. Στην πραγματικότητα ωστόσο, οι δημόσιοι υπάλληλοι έχουν αρκετά περιθώρια αυτονομίας, πράγμα που τους δίνει την ευκαιρία να σχηματίζουν τις δικές τους κορπορατιστικές αντιλήψεις για το τι είναι «σωστή», «αρμόζουσα» ή «πρακτική» πολιτική.

Όσοι υποστηρίζουν τέτοιες αποφάσεις υπερτιμούν την τεχνική ουδετερότητα της γραφειοκρατίας, με την έννοια της εύκολης

χρησιμοποίησής της από την κάθε εξουσιαστική αρχή ή ηγεσία. Οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν, ή τουλάχιστον επιχειρούν να χρησιμοποιήσουν, τη γραφειοκρατία για την υλοποίηση της πολιτικής ή την κατάρτιση προγραμμάτων δράσης. Αυτό όμως αφορά έναν περιορισμένο χώρο κυβερνητικής δραστηριότητας: «Για επαναστατικές δυνάμεις σε περιόδους ριζικών κοινωνικών μετασχηματισμών, ο μηχανισμός αυτός δεν μπορεί να γίνει χρήσιμος»³². Για κάθε μεταβολή που αφορά τις δομικές σχέσεις που θίγουν το ταξικό σύστημα της κοινωνίας, η γραφειοκρατία φαίνεται να συμφωνεί με την κρατική εξουσία που τυχόν τις επιχειρεί. Κάθε μεταβολή των ταξικών λειτουργιών μιας κοινωνίας θα σήμανε την αλλοίωση του βαθμού της συγκρότησής της.

Σε καμιά περίπτωση ο φανατισμός και το αναπόφευκτο στη θεωρία της κοινωνικής οργάνωσης δεν κάνουν την εμφάνισή τους με τόσο έντονο τρόπο, όσο στην περίπτωση της γραφειοκρατικής συμπεριφοράς. Η ανθρώπινη φύση στην περίπτωση αυτή θεωρείται ως βασική αιτία του γραφειοκρατισμού. Ο Hobbes και ο Weber βρίσκονται εδώ στο απόγειο της δόξας τους. Με τα λόγια του σύγχρονου κοινωνικού παρατηρητή: «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι κι αυτοί θνητοί. Παρουσιάζουν ελλείψεις και αδυναμίες σύμφυτες με την ανθρώπινη φύση. Ο καθένας λατρεύει, όπως είπε κάποτε κι ο Σαίξπηρ, τις σύντομες στιγμές της εξουσίας του»³³. Είναι ο απόηχος του «Σιδηρού Νόμου της Ολιγαρχίας» του Michels, που ισχύει κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες, συμπεριλαμβανόμενης της σοσιαλιστικής ή ακόμη και της αναρχικής οργάνωσης³⁴.

Από την άλλη όμως μεριά, οι δημοσιονομικές κρίσεις που είναι και συχνές και σχεδόν αναπόφευκτες διευκολύνουν τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα να ταυτιστούν με τους «πελάτες» του κράτους. Οι εργαζόμενοι στον κρατικό τομέα προλεταριοποιούνται, εξαιτίας των επιταγών της καπιταλιστικής ανάπτυξης, της κοινωνικοποίησης του κόστους και των εξόδων παραγωγής. Το προσωπικό που έρχεται καθημερινά σ' επαφή στην εργασία του με τα πιο φτωχά τμήματα του πληθυσμού, «συνειδητοποιεί στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τα προβλήματα της αυταρχικής διοίκησης και του επαγγελματισμού»³⁵.

Οι εργαζόμενοι στο κράτος, και ιδιαίτερα αυτοί που εξαρτώνται άμεσα απ' αυτό, φέρουν το κύριο βάρος κάθε δημοσιονομικής κρίσης. Συχνά το κράτος βρίσκει εύκολο, προκειμένου να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό του, να περικόψει τα κονδύλια για την κοινωνική πρόνοια, την υγειονομική περίθαλψη και την εκπαί-

δευση και να παγώσει τους μισθούς και τα ημερομίσθια πολλών κλάδων ή και του συνόλου των μισθωτών στο δημόσιο τομέα για μικρά ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Ο περιορισμός του δικαιώματος της απεργίας και συχνά η αυθαιρεσία, η κακή πίστη και η απροθυμία της πολιτικής ηγεσίας να διαπραγματευτούν μαζί τους, υποχρεώνουν συχνά τα συνδικάτα των κρατικών υπαλλήλων να εκφράσουν τα επιμέρους αιτήματά τους με πολιτικούς όρους. Το δικαίωμα της απεργίας, η ελευθερία του συνέρχεσθαι και του λόγου, καθώς και μια σειρά από παρόμοια αιτήματα, είναι συχνά ανάμεσα στις διεκδικήσεις τους.

Επιπλέον, οι υπάλληλοι του δημοσίου, οι πολιτικοί αγώνες, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου δεν συμμετέχουν άμεσα³⁶ όπως η αστυνομία, το δικαστικό σώμα ή η διοίκηση, δεν μένουν έξω από το στρατηγικό πεδίο του κράτους. Οι αγώνες αυτοί έχουν «πάντοτε επιπτώσεις στο εσωτερικό της δημόσιας διοίκησης»³⁷. Συχνά μάλιστα οι αγώνες αυτοί εκδηλώνονται ιδιαίτερα έντονα μέσα στους ίδιους τους κόλπους του κράτους. Στην περίπτωση για παράδειγμα της Πορτογαλίας, της Ισπανίας και της Ελλάδας, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στα παραδοσιακά φασιστικά καθεστώτα, όπως έδειξε ο Πουλαντζάς, προσλαμβάνονται ως δημόσιοι υπάλληλοι και μέλη ορισμένων λαϊκών τάξεων, που δεν θα ήταν δυνατόν διαφορετικά να προσληφθούν. Με αυτό τον τρόπο, μηχανισμοί που είχαν δημιουργήσει στεγανά ανάμεσα στο κράτος και τους λαϊκούς αγώνες ήταν αυτοί που δοκιμάστηκαν περισσότερο και δεν κατέρρευσαν «εξαιτίας ανοιχτών και μαζικών μετωπικών επιθέσεων, που εκθειάζουν για μεγάλο διάστημα οι αντιστασιακές οργανώσεις, αλλά εξαιτίας των εσωτερικών αντιφάσεων και διχασμών τους, που πρωταρχικός συντελεστής τους ήταν, αν και από απόσταση, οι λαϊκές μάζες»³⁸.

2.5. Προλεταριοποίηση³⁹ ή αστικοποίηση της κοινωνίας των μισθωτών;

Κάθε σοβαρή συζήτηση πάνω στο θέμα της εξέλιξης των ταξικών διαφορών αργά ή γρήγορα καταλήγει στο ερώτημα: πάμε προς την προλεταριοποίηση ή προς την αστικοποίηση των μεγάλων μεσαίων στρωμάτων της σύγχρονης κοινωνίας; Και ο ένας και ο άλλος όρος παραπέμπει, μεταξύ άλλων, στο φαινόμενο της *κοινωνικής κινητικότητας*⁴⁰.

Εδώ όμως θα πρέπει να κάνουμε μια προειδοποίηση: κάθε προσπάθεια να καταμετρήσουμε την ανοδική ή καθοδική κοινωνι-

κή κινητικότητα είναι μια επίπονη υπόθεση. Είναι τόσοι οι παράγοντες που επεμβαίνουν στον προσδιορισμό της κοινωνικής κινητικότητας (χειρωνακτική ή μη χειρωνακτική), «ασπρογιακάδων» ή «μπλε φόρμας» (εργατικής τάξη ή μεσαίας τάξη), ώστε ακόμη και τις πιο σημαντικές έρευνες στον τομέα αυτό, είμαστε υποχρεωμένοι να τις δεχτούμε με σχετική επιφύλαξη.

Σε μια ενδιαφέρουσα συγκριτική έρευνα δεκαοκτώ χωρών, οι οποίες διέθεσαν σχετικά στοιχεία, αναφέρεται ότι η ανοδική κινητικότητα (από χειρωνακτες και εργάτες σε μη χειρωνακτες μικροαστούς και σ' εξειδικευμένους εργάτες) είναι κατά μέσο όρο 22% (με κατώτερο ποσοστό 8, 5% στην Ιταλία και ανώτερο 30% στη Γαλλία)⁴¹. Η καθοδική κινητικότητα (από χειρωνακτες σε μη χειρωνακτες) είναι κατά μέσο όρο 27% (με κατώτερο ποσοστό 6% στο Βέλγιο και ανώτερο 43% στην Ολλανδία)⁴².

Πέρα όμως από αυτές τις γενικότητες, παρατηρούνται κι ορισμένες κτυπητές ιδιομορφίες σε ομάδες χωρών, που είμαστε υποχρεωμένοι να τις κατατάξουμε σε ξεχωριστές κατηγορίες. Έτσι, υπάρχουν χώρες όπου η καθοδική και η ανοδική κινητικότητα είναι εξίσου υψηλές (Αγγλία, Δανία) και άλλες χώρες όπου η καθοδική κινητικότητα είναι χαμηλή, ενώ η ανοδική είναι υψηλή (Γαλλία, Βέλγιο).

Ο οικονομικός όρος της «κοινωνικής πλησμονής» και η κοινωνιολογική έννοια της «καταναλωτικής κοινωνίας» που χαλκεύτηκαν κυρίως στη δεκαετία του 1950, είχε αλυσιδωτές αντιδράσεις πάνω στα θεωρητικά πρότυπα της κοινωνικής μηχανικής. Ένας από τους μύθους που κυριάρχησαν στα χρόνια που ακολούθησαν σε πολλές χώρες της Δύσης, ήταν και ο «εξαστισμός» ή «αστικοποίηση» της εργατικής τάξης, ως αποτέλεσμα κυρίως της διευρυνόμενης μισθωτής εργασίας. Μ' αυτό τον τρόπο οι χειρωνακτες, διατείνονταν όσοι υποστήριζαν την ιδέα της «κοινωνικής πλησμονής», έτειναν να αφομοιωθούν από τους αστούς⁴³. Ένας τέτοιος ισχυρισμός ξεσήκωσε σύννεφα κοινωνικο-πολιτικής αμφισβήτησης. Το θέμα πήρε ιδεολογικές διαστάσεις, γιατί ταυτίστηκε άμεσα με το ιδεολογικό στοίχημα της καπιταλιστικής δικαίωσης ή της άρνησής της.

Οι θεωρίες της αστικοποίησης της εργατικής τάξης, που στο μεταξύ διατυπώθηκαν, ήταν αποτέλεσμα μιας σχετικά μακράς περιόδου οικονομικής ευμάρειας και σχεδόν πλήρους απασχόλησης που εμφανίζονται στις προχωρημένες βιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης αμέσως μετά τον πόλεμο και μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η βασική θέση αυτών των θεωριών ήταν ότι

οι χειρώνακτες, και γενικότερα η εργατική τάξη, μ' ένα συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό, υιοθετούν τις αξίες και το «στιλ ζωής» των μεσαίων στρωμάτων. Παράλληλα, οι πολιτικές τους πεποιθήσεις τείνουν να γίνουν περισσότερο συντηρητικές και ατομικιστικές.

Αναπτύσσονται καινούριες κοινωνικές δομές και διαφορετικά οργανωτικά σχήματα. Η παλιά πυραμίδα με την ημερομίσθια εργατική τάξη στη βάση, μια μικρότερη μεσαία τάξη στο μέσο και μια πολύ μικρή άρχουσα ανώτερη τάξη στην κορυφή, αντικαθίσταται από μια κατασκευή που έχει το σχήμα διαμαντιού: Στη βάση συσσωρεύονται τα περιθωριακά στρώματα (το κουρελοπρολεταριάτο, τα αντικοινωνικά στοιχεία, οι μόνιμα άνεργοι, ή οι τελείως αγράμματοι, οι ανάπηροι, οι ανίατοι κ.λπ.). Ακολουθούν τα μεσαία στρώματα που αποτελούνται από λιγότερους ημερομίσθιους χειρώνακτες και περισσότερους μισθωτούς υπαλλήλους. Στην κορυφή υπάρχει μια μικρή ελίτ από διευθυντές, οικονομικούς παράγοντες, επιχειρηματίες, πολιτικούς κ.λπ.

Στο μεταξύ τα μεσαία στρώματα μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: ένα υποφερτό εισόδημα, έναν κοινό καταναλωτικό προσανατολισμό και ορισμένες ατομικιστικές παρά συλλογικές αξίες. Ιεραρχούνται όμως σύμφωνα με τις εμφανιζόμενες διαφορές στην επαγγελματική απασχόληση, το εισόδημα και την εκπαίδευση.

Στο καινούριο αυτό πρότυπο, οι κοινωνικές τάξεις εξακολουθούν να σχετίζονται με τον οικονομικό παράγοντα (ανάμεσα σε άλλους παράγοντες), αλλά δεν εξαρτώνται από την ιδιοκτησία ή όχι των μέσων παραγωγής. Ταυτόχρονα, η πάλη ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα δεν εξαφανίζεται. Δεν είναι όμως ταξική πάλη, με την παραδοσιακή έννοια του όρου. Πρόκειται για διαφορές καθημερινών συμφερόντων, που δεν απειλούν την κατεστημένη κοινωνική τάξη⁴⁴.

Έτσι, ο ορισμός της εργατικής ή της αστικής τάξης, όπως είδαμε, έγινε πιο δύσκολος στις μέρες μας. Τα κριτήρια της καθημερινότητας (κατοικία, δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, ενδυμασία, τροφή, κ.λπ.), δεν επαρκούν για τη διάκριση και τον προσδιορισμό τους. Η σύγχρονη κατοικία σήμερα τείνει να τυποποιηθεί. Τα στοιχειώδη καταναλωτικά αγαθά φτάνουν σε όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Οι διακοπές –ακόμα και οι χειμερινές– δεν αποτελούν πια προνόμιο μιας περιορισμένης κοινωνικής ομάδας, μιας «αργόσχολης ελίτ», όπως συνέβαινε πριν από πενήντα ή και είκοσι ακόμα χρόνια. Η υγειονομική περίθαλψη και η κοινωνική ασφάλιση έχει επεκταθεί σε ευρέα λαϊκά στρώματα, έ-

στω και υποτυπωδώς, στις χώρες της αναπτυγμένης ή αναπτυσσόμενης Δύσης.

Οι περισσότερες όμως θεωρίες αστικοποίησης μιλούσαν συνήθως ακόμη για τάσεις και όχι για καταστάσεις που είχαν ήδη διαμορφωθεί. Ελάχιστοι ήταν αυτοί που ισχυρίζονταν ότι οι παραδοσιακές εργατικές τάξεις είχαν εξαφανιστεί. Αυτό που στην πραγματικότητα υποστήριζαν ήταν ότι τα πιο αναπτυγμένα στρώματα των εργατών, δηλαδή όσοι απασχολούνταν για παράδειγμα στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας, κινούνταν προς τα μεσαία επίπεδα ζωής και πως αυτή η τάση στο μέλλον θα γενικευόταν και σε άλλα στρώματα εργατών.

Πολλοί ήταν όμως αυτοί που αμφισβήτησαν αυτούς τους ισχυρισμούς, επιμένοντας στα μαρξιστικά κριτήρια των ταξικών προσδιορισμών: «Πώς μπορεί κανείς να ισχυρίζεται ότι οι ταξικές διαφορές εξαφανίζονται», παρατηρεί για παράδειγμα ο Jostock, «τη στιγμή που η γη και τα άλλα μέσα παραγωγής αποτελούν ακόμη ατομική ιδιοκτησία μιας μειοψηφίας, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία του λαού στερείται ατομικής ιδιοκτησίας»⁴⁵;

Είναι πράγματι αλήθεια ότι πολλά από τα βασικά αγαθά για ένα κατώτερο ή ακόμη και μέσο βιοτικό επίπεδο, έχουν φτάσει σήμερα σε πολλά κοινωνικά στρώματα, η κατανομή του πλούτου, σε παγκόσμιο και σε εθνικό επίπεδο, εξακολουθεί να είναι άνιση και σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις να χειροτερεύει. Η ύπαρξη εθνικών ανισοτήτων και η συνύπαρξη πλούσιων και φτωχών περιοχών, συνοικιών και ατόμων μέσα στα ίδια εθνικά όρια, αποτελούν σε πολλές ακόμα περιπτώσεις βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών, ακόμη και των πλούσιων κρατών της γης όπως η Αμερική. Όλο και συχνότερα σήμερα ακούμε για την κοινωνία των δύο τρίτων, με το ένα τρίτο των πολιτών να ζει κάτω από τα επίσημα όρια της φτώχειας.

Υπάρχουν για παράδειγμα μερικές κατηγορίες εργαζομένων που εκτελούν ακόμη το εργασιακό τους έργο κάτω από άθλιες ή ανθυγιεινές συνθήκες – εργαστήρια χημικών παρασκευών, ορυχεία, βαριές κατασκευές σε τμήματα της βιομηχανίας με διαδικασίες κατά σειρά. Οι επαγγελματίες ερευνητές ή το τεχνικό προσωπικό, που ενσωματώνονται στα ερευνητικά προγράμματα κάποιου επιστημονικού κέντρου ή ενός εργαστηρίου, δεν είναι λιγότερο «προλετάριοι» με την ευρύτερη έννοια του όρου από τον εργάτη που παρακολουθεί τον πίνακα ελέγχου σε κάποιο αυτόματοποιημένο εργοστάσιο γαλακτοκομικών προϊόντων. Κι ακόμα, οι συνθήκες που επικρατούν σε ορισμένες εργασίες των δημόσιων

υπηρεσιών, δεν διαφέρουν από τις συνθήκες που επικρατούν στις μεγάλες βιομηχανίες και τα εργοστάσια. Ένα μάλιστα από τα πιο εμφανή σύμβολα της πλήρους προλεταριοποίησης των υπαλλήλων, που το αποκηρύσσουν οι ίδιοι οι υπάλληλοι μετά βδελυγμίας, είναι το ρολόι προσέλευσης και αποχώρησης από τον τόπο της δουλειάς τους.

Έτσι, μερικοί καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, η προλεταριοποίηση της κοινωνίας, με την έννοια της εξαφάνισης των παλιών μικροαστικών στρωμάτων, είναι αναμφισβήτητη⁴⁶. Οι εργαζόμενοι, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, μετατρέπονται σε μισθωτούς και μ' αυτό τον τρόπο εντάσσονται στην καπιταλιστική κατανομή εργασίας των επιχειρήσεων. Η προλεταριοποίηση όμως αυτών των στρωμάτων διαφέρει ουσιαστικά απ' αυτό που υπονοεί η μαρξιστική έννοια του όρου. Η εξέλιξη δηλαδή των τάξεων δεν οδήγησε στη δημιουργία δυο αντίθετων και ξεκομμένων μεταξύ τους κοινωνικών μορφωμάτων: από τη μια μεριά ο τεράστιος όγκος των βιομηχανικών εργατών και από την άλλη μια μικρή μερίδα καπιταλιστών.

Ο Καστοριάδης, για παράδειγμα, θα παρατηρήσει εδώ και δεκαετίες ότι η κοινωνία εξελίχτηκε σ' ένα πολύπλοκο σύνολο πυραμίδων σ' εναρμόνιση με τη βαθιά λογική της γραφειοκρατικοποίησης⁴⁷. Θα συμφωνήσει μαζί του και ο Λακλάου: «Η αναδιάρθρωση του ελέγχου μέσα στο εργοστάσιο και η νέα διαίρεση εργασίας μέσα στο βιομηχανικό κόσμο έχουν διαλύσει την παραδοσιακή ταυτότητα του προλεταριάτου κι έχουν διαμορφώσει μια νέου τύπου εργασία που εκφράζεται πολλές φορές μέσα από λευκές απεργίες (wildcat strikes), έξω από τα συνδικαλιστικά πλαίσια κι ως προς την οποία η παραδοσιακή στρατηγική, φτιαγμένη για την παραδοσιακή εργατική τάξη, δεν μπορεί πια να λειτουργήσει»⁴⁸.

Αυτό σημαίνει ότι από τη μια μεριά δεν υπάρχουν από πάνω τα στελέχη και οι επιτελικές ομάδες που διαμορφώνουν και δίνουν διαταγές, και από την άλλη το σύνολο σχεδόν των εκτελεστικών οργάνων ή των διεκπεραιωτών, συνήθως μισθωτών, που υπακούουν από κάτω, όπως συμβαίνει σε μια δώροφη ταξική κατασκευή. Ο ενεργός πληθυσμός έχει εγκατασταθεί σε όλους τους χώρους της πολυώροφης γραφειοκρατικής πολυκατοικίας. Προς το παρόν μάλιστα δεν φαίνεται τίποτε να απειλεί με κατεδάφιση τους ενδιάμεσους ορόφους αυτού του κάθετου οργανωτικού χώρου. Ακριβώς το αντίθετο μάλιστα.

Συμπέρασμα

Σε ό,τι προηγήθηκε προσπάθησα να επισημάνω την αδυναμία ενός μεγάλου μέρους της παραδοσιακής κοινωνικής θεωρίας, να εξηγήσει την αντιπαράθεση την κοινωνική πάλη στις σύγχρονες κοινωνίες. Απ' ό,τι δείχνουν όλες οι έρευνες, σε όλες τις σύγχρονες βιομηχανικές χώρες του κόσμου, «απλοί εκτελεστές» (χειρώννακτες εργάτες στα εργοστάσια) και το αντίστοιχό τους στους χώρους των γραφείων (χειριστές ηλεκτρονικών υπολογιστών, κλητήρες, πωλητές, φύλακες κ.λπ.), δεν απορροφήθηκαν από αυτό που παραδοσιακά λέμε βιομηχανία. Σε χώρες μάλιστα που δεν ολοκλήρωσαν την εκβιομηχάνισή τους, το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στη βιομηχανία, δεν ξεπερνούν το 30%. Το μεγάλο μέρος των εργαζομένων στελεχώνουν τις υπηρεσίες ως μισθωτοί, ενώ ένα ελάχιστο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία. Το βιομηχανικό προλεταριάτο, με την κλασική έννοια του όρου (χειρώννακτες, μεροκαματιάρηδες, ωρομίσθιοι εργάτες) φθίνει συνεχώς. Το ίδιο φθίνει και ο μικροαστός ελεύθερος επαγγελματίας.

Τα θεωρητικά σχήματα που διακρίνουν δυο μόνο επίπεδα κοινωνικής ιεράρχησης, της μικρής τάξης των εκμεταλλευτών και της μεγάλης μάζας των παραγωγών, δεν φαίνεται να αποδίδουν την πολυκεντρική και πολυεπίπεδη αντιπαράθεση της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας. Ούτε και οι έννοιες των «διευθυντικών» και των «υπαλληλικών» στρωμάτων μπορούν να αποδώσουν με πιστότητα τις διαταξικές συναρθρώσεις και τις κοινωνικές διακυμάνσεις, από άποψη «στιλ» ζωής και κοινωνικής εγρήγορσης, στο σύγχρονο καπιταλισμό.

Σε αντίθεση με προηγούμενες εποχές, οι κοινωνικές διαιρέσεις είναι σήμερα πολύ πιο πολυεπίπεδες και συνεπώς πολύ πιο περίπλοκες. Οι κοινωνίες μέσα στη μαζικότητά τους είναι πολύ πιο κατακερματισμένες και συνάμα ευμετάβλητες απ' ό,τι συνήθως εμφανίζονται. Θα 'λεγε κανείς ότι ο παραδοσιακός ταξικός προσδιορισμός που ταύτιζε τα άτομα με τα μέσα παραγωγής, φαίνεται να μην μπορεί πια ν' απεικονίσει τις τάσεις της σύγχρονης κοινωνικής πάλης ανάμεσα στις τυπικές και τις άτυπες ομάδες των μισθωτών.

Οι διπολικές ταξικές έννοιες με τη μια ή την άλλη μορφή δεν είναι βέβαια πάντα τελείως άχρηστες. Δεν πρέπει όμως να χρησιμοποιούνται με τρόπο μηχανιστικό. Στην καθαρή τους μορφή μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να περιγράψουμε αυτούς που βρί-

σκονται στα δύο άκρα μιας κλίμακας ή ενός φάσματος. Αφήνουν όμως ανέγγιχτα όλα τα άλλα ενδιάμεσα στρώματα, τις υποδιαιρέσεις, τις υποομάδες, τις μερίδες του πληθυσμού, δηλαδή το μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού. Πρόκειται για τις κοινωνικές εκείνες ομαδώσεις που βρίσκονται σε κάποιο ενδιάμεσο ή διαμεσολαβητικό στάδιο ανάμεσα σ' αυτούς που δίνουν εντολές και σ' αυτούς που τις εκτελούν. Η έννοια των μισθωτών –με την εσωτερική συνοχή και τις αντιθετικές συγκρούσεις που επιβάλλει ή υπονοεί αυτή η έννοια– ίσως μας δώσει ορισμένες απαντήσεις σε θέματα κοινωνικής εξέλιξης και ταξικής ιεράρχησης στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες του καιρού μας.

Σημειώσεις

1. Είναι εύστοχη στο σημείο αυτό η παρατήρηση: «Ο θάνατος της *Gemeinschaft* (κοινότητας) στη Δύση αντανakλάται στην εξασθένηση της ταξικά εδραιωμένης πολιτικής» (Robert J. Holton and S. Turner, *Max Weber on Economy and Society*, London, Loutletge, 1990, σελ. 2). Πρόκειται κατά τη γνώμη μου για επιτυχέστατο συνδυασμό αστικής ορολογίας και μαρξιστικής εννοιολόγησης, σε ένα καίριο θέμα κοινωνικής εξέλιξης και ταξικής ιεράρχησης.
2. John Kenneth Galbraith, *Η Καλή Κοινωνία* (σε μετάφραση Λάμπη Χαραλαμπίδη), Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σελ. 640.
3. Βλέπε, Γ.Κ. Βλάχος, *Πολιτική*, Αθήνα (χωρίς εκδότη), 1981, τόμος Γ', σελ. 463 και Ν. Πουλατζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, τόμος Ι, σελ. 104 και επ., σελ. 114 και επ., τόμος ΙΙ, σελ. 78 και επ. Πόσοι επιπλέον είναι σήμερα πρόθυμοι για παράδειγμα να δεχτούν συμπεράσματα του τύπου: «Ουσιαστικά, το πιο σημαντικό συμπέρασμα από ολόκληρη την ανάλυσή μας είναι ότι μόνο η σύνδεση με την εργατική τάξη (η οποία είναι η τελευταία ανερχόμενη τάξη, συνδέεται άμεσα με τον ιστορικό υλισμό) επιτρέπει να δημιουργήσουμε τις συνθήκες για την επεξεργασία και τον πειραματισμό της θεωρίας της κοινωνίας, της θεωρίας της πάλης των τάξεων» [Manuel Castells, «Pratique Epistimologique et Sciences Sociales», *Theorie et Politique*, 1, 1973, μεταφρασμένο και στα ελληνικά με τίτλο: *Πόλη και Κοινωνία, Ιδεολογία, Κοινωνιολογική Θεωρία και Σχεδιασμός: Τέσσερα Κείμενα του Manuel Castells* (επιμέλεια Παντελή Λαζαρίδη), Αθήνα, Νέα Σύνορα (χ.χ.), σελ. 209].
4. Βλέπε μια παλιότερη αλλά αναλυτικότερη παρουσίαση του θέματος από το Γάλλο πολιτικό επιστήμονα Maurice Duverger, *The Idea of Politics*, Chicago, Gateway, 1966, σελ. 201.

5. «Η ταξικότητα και η αυτονόμηση (του κράτους)», θα πει ο καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Μπιτσάκης, «δεν αντιτίθεται λοιπόν τυπικά, αλλά διαλεκτικά: αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοπροσδιορίζονται» (Ευτύχης Μπιτσάκης, *Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, Guttenberg, 1983, σελ. 245).

6. Η προσφορά του «εικονοκλάστη» για πολλούς Πουλαντζά στη διερεύνηση αυτών των θεμάτων σε διεθνές επίπεδο έχει αποδειχθεί αναντικατάστατη. Η ιδέα της *σχετικής αυτονομίας του κράτους* και η άμεση διασύνδεση του κρατικού μηχανισμού με τις ταξικές διαφοροποιήσεις που αναπτύσσει, σχεδόν σ' όλα τα βασικά του έργα, διευκολύνουν την προσέγγιση που επιχειρούμε: είναι μια θεωρητική διέξοδος προς αυτή την κατεύθυνση. Χωρίς καμιά τελικά διατυπωμένη μεθοδολογική πρόταση δηλαδή, ο Πουλαντζάς εξακολουθεί να μας προσφέρει μια αξιοπρόσεκτη εννοιολογική βάση, για την παραπέρα διερεύνηση του θέματος.

7. C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford, Oxford University Press, 1956, σελ. 261. Στην Ελλάδα τα ποσοστά των δυο αυτών κοινωνικών ομάδων είναι πολύ διαφορετικά. Το άνοιγμα μεταξύ τους δεν είναι τόσο μεγάλο. Η τάση όμως να διευρύνεται είναι ολοφάνερη. Τα παλιά μεσαία στρώματα της πόλης και του χωριού μειώθηκαν σε απόλυτους αριθμούς. Παρόλα αυτά τα «νέα μισθωτά στρώματα της πόλης» αποτελούσαν, σύμφωνα με την απογραφή του 1981, μόνο το 17,9% των μεσαίων στρωμάτων (Περικλής Παπαδόπουλος, *Ταξική Διάθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 244-45).

8. C. Wright Mills, *όπ. παρ.*, σελ. 9.

9. John Kenneth Galbraith, *Η Καλή Κοινωνία* (σε μετάφραση Λ. Χαλαραμπίδη), Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σελ. 108.

10. Βλέπε, για παράδειγμα, Κ. Τσουκαλάς, «Σκέψεις Γύρω Από τον Κοινωνικό Ρόλο της Δημόσιας Απασχόλησης στην Ελλάδα», στο Κώστας Βεργόπουλος, *Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σελ. 139.

11. Κ. Τσουκαλάς, «Πολυσθενείς Φορείς και Ταξικές Σχέσεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, no 56, 1985, σελ. 3-19. Για το ίδιο θέμα βλέπε επίσης, Erik Olin Wright, *Class Crisis and the State*, London, Verso, 1983.

12. Βλέπε Jacques Elliott, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σελ. 40.

13. Βλέπε, Karl Marx, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

14. Στο ίδιο.

15. Βλέπε, Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Γραφειοκρατική Κοινωνία*, Αθήνα, Αμφορέας, σελ. 72.

16. Είχε πει κάποτε ο Μαρξ ότι αυτό που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική εποχή είναι ότι η εργατική δύναμη παίρνει για τον εργάτη τη μορφή ενός εμπορεύματος και έτσι η εργασία του παίρνει τη μορφή μισθω-

τής εργασίας (Karl Marx, *Grundrisse, der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin, 1953).

17. J. Burnham, *Η Επανάσταση των Διευθυντών*, Αθήνα (1941), Κάλβος, 1970, σελ. 40-41.

18. Βλέπε, Άλβιν Τόφλερ, *Το Τρίτο Κύμα*, Αθήνα, Κάκτος, 1982, σελ. 221.

19. Ράλφ Μίλλιμπαντ, *Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σελ. 63.

20. Στο ίδιο. Βλέπε επίσης, M. Crozier, «Classe sans Conscience au Pretiquation de la Societe», *Archives Europeennes de Sociologie*, τόμος I, 1960, σελ. 236.

21. Στην Ελλάδα, υπάρχουν διάφορες εκδοχές για την ποσοτική απεικόνιση και εξέλιξη των μισθωτών. Το 1960 οι μισθωτοί αποτελούσαν το 34% του συνολικού ενεργού πληθυσμού και το 1981 το 43% έναντι 76% και 90%, (μέσος όρος) αντίστοιχα, στις εννέα τότε χώρες της ΕΟΚ (Κώστας Βαϊτσος και Τάσος Γιαννίτσης, *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός*, Αθήνα, Gutenberg, 1987, σελ. 26). Κατά μια άλλη εκδοχή το 1981 οι μισθωτοί στην Ελλάδα αποτελούσαν το 72% στο δευτερογενή τομέα (93% στην ΕΟΚ) και το 64%, στις υπηρεσίες (84% στην ΕΟΚ) (M. Νεγρεπόντη-Δεληβάνη, *Η Προβληματική Ελληνική Βιομηχανία, και Κάποιες Λύσεις*, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 25 και επ.). Για μια παρόμοια συζήτηση βλέπε επίσης και Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986. Μια διαφορετική τέλος εξέλιξη καταγράφεται από τον Παπαδόπουλο, ο οποίος χρησιμοποιεί τα στοιχεία που δίνονται από την ΕΣΥΕ. Στη χώρα μας έτσι, οι μισθωτοί αυξάνονται με τον εξής τρόπο: Το 1961 ήταν 1.216.981 άτομα, το 1971 έγιναν 1.369.844 άτομα, για να φτάσουν 1.730.298 άτομα δέκα χρόνια αργότερα. Μεταφραζόμενα σε ποσοστά του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ηλικίας άνω των 10 ετών, έχουμε 33,6% το 1961, 42,3% το 1971 και 48,8% το 1981 (Περικλής Παπαδόπουλος, *Η Ταξική Διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας* Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 14). Μια πιο πρόσφατη ανάλυση στο θέμα αυτό ανεβάζει τους μισθωτούς σε 71,3% και τους αυτοαπασχολούμενους σε 28,7% (Αντώνης Γεωργούλας, *Τροχιές σε Σύμπτωση*, Αθήνα, Gutenberg, 1997, σελ. 207). Το ποσοστό των μισθωτών στην Ελλάδα πάντως φαίνεται να παρουσιάζει τον υψηλότερο «δείκτη απόκλισης» από το μέσο όρο σε παγκόσμιο επίπεδο, με εξαίρεση μόνο από την Ουρουγουάη (βλέπε, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σελ. 243). Οι ερμηνείες γι' αυτό είναι πολλές. Μια πιο πρόσφατη φαίνεται να συμπυκνώνει μια σειρά από παράγοντες που ευθύνονται για την αργοπορία: «Φαίνεται πως το χαρακτηριστικό στοιχείο που διέπει τη νεοελληνική κοινωνία είναι η μη άνδρωση μιας *societa civilis* που θα έκανε την αναπαραγωγή της ιδιωτικό ζήτημα των ίδιων των πολιτών της. Έτσι, αυτή η εγγενής αδυναμία εμποδίζει την κοινωνική και οικονομική συγκρότηση τόσο μιας βιομηχανι-

κής αστικής τάξης και του αντίποδα της, δηλαδή μιας τάξης μισθωτών, όπως επίσης και την εγκαθίδρυση μιας κοινωνικής τάξης πραγμάτων που θα ευνοούσε την αγορά και πώληση της μισθωτής εργασίας» (Θανάσης Αλεξίου, «Μερικές Θέσεις για τον Σχηματισμό και την Πολιτική Μορφοποίηση της Ελληνικής Εργατικής Τάξης στο Μεσοπόλεμο», *Τετράδια*, No 35, Φθινόπωρο-Χειμώνας 1994, σελ. 62). Αν αφαιρέσει κανείς την αυθαίρετη ταύτιση του μισθωτού με τον ελεύθερο επαγγελματία που υπονοεί η πρώτη πρόταση, η δεύτερη πρόταση φαίνεται ν' αποδίδει κατά προσέγγιση την πραγματικότητα. Παρακινδυνευμένη είναι επίσης σ' αυτό το σημείο και η απόπειρα συσχετισμού της χριστιανικής ορθοδοξίας με την αργοπορημένη αύξηση της μισθωτής εργασίας, που επιχειρεί ο συγγραφέας όταν υποστηρίζει ότι: «Πέρα από τις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που επιβράδυναν την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας λείπει στην ορθοδοξία μια ηθική αντιμετώπιση της εργασίας που θα οδηγούσε το άτομο στον ενστερνισμό ενός συστήματος αξιών και ηθικών προστακτικών, κάτι που επετέλεσε ο προτεσταντισμός στις διάφορες εκδοχές του (καλβινισμός, μεθοδισμός κ.ο.κ.)» (Στο ίδιο).

22. Από την κλασική εποχή η διάκριση ανάμεσα σε «χειρωνακτική» και σε «πνευματική εργασία» είχε κοινωνικές παραμέτρους. Ο Πλάτων στο *Γοργία* για παράδειγμα, βάζει το Σωκράτη να λέει: «ένα μέλος της καλής κοινωνίας θα αντιπασσόταν στο γάμο της κόρης του μ' έναν στρατιωτικό μηχανικό, ακόμη κι αν οι μηχανές είχαν σώσει την πόλη...». Και θα σχολιάσει πάνω σ' αυτό ο Ζολί, καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτονικής του Παρισιού Λα Βιλιέτ: «Ο, τι άπτεται της χειρωνακτικής κερδοσκοπικής δουλειάς υπόκειται στην ίδια πνευματική και κοινωνική δυσμένεια» [Ρόμπερτ Ζολί, *Η Πόλη και ο Αστικός Πολιτισμός (La ville et la civilization urbaine*, σε μετάφραση Σ. Τριανταφυλλίδου), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991, σελ. 89].

23. Βλέπε, Fyodor Burlatsky, *The Modern State and Politics*, Moscow, Progress Publishers, 1978, σελ. 104.

24. Y. George, Sagers Bain and Robert Price, «Who Is White-Collar Employee», *British Journal of Industrial Relations*, vol. X, no 3, November 1972, σελ. 325-38.

25. Σύμφωνα με τον Άγγλο νεομαρξιστή καθηγητή της κοινωνιολογίας Bottomore, συναντάμε την κατηγορία του «πνευματικού εργάτη» για πρώτη φορά στα γραπτά του Πολωνού επαναστάτη Βασλάβ Μαχάζκι, ιδιαίτερα στο βιβλίο του *Ο Διανοούμενος Εργάτης* που δημοσιεύτηκε στα 1905 [Tom Bottomone, *Ελίτ και Κοινωνία* (σε μετάφραση Θ. Μπανούση), Αθήνα, Εκδόσεις 70, 1970, σελ. 91]. Μερικοί, ωστόσο, αστοί κοινωνικοί αναλυτές, στην αδυναμία τους ίσως να εκφράσουν τις σύγχρονες εργασιακές σχέσεις με τις υπάρχουσες εννοιολογικές κατηγορίες, διευρύνουν και χρησιμοποιούν την έννοια της κοινωνικής κατηγορίας των διανοουμένων. Γνωστοί οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες, όπως ο Galbraith, ο Bell, ο Brzezinski κι άλλοι, στην κατηγορία των διανοουμένων συμπεριλαμβάνουν τώρα και τους μηχανικούς, τους τεχνι-

κούς, τους διευθυντές και το διοικητικό προσωπικό των ιδιωτικών επιχειρήσεων και του δημοσίου, καθώς και τους κατόχους άλλων παρόμοιων ειδικοτήτων.

26. Alvin Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of a New Class*, London, The Macmillan Press, 1979, σελ. 48.

27. Βλέπε, για παράδειγμα, Fritz Kroner, *Soziologie der Angestellten*, Krepshauer und Witsch, Köln, 1962.

28. Roger Girod, *Etudes Sociologiques sur les Couches Salaries: Ouvriers et Employés*, Marcel Riviere, 1961.

29. Στην Ελλάδα το 1986 ο δημόσιος τομέας διαχειριζόταν άμεσα ή έμμεσα, το 50% του ΑΕΠ, ενώ τα τριάντα χρόνια πριν μόλις το 20%. Η κατανάλωση του δημοσίου από 11, 5% το 1955 έφθασε το 20% τριάντα χρόνια αργότερα (Δανάη Μυλωνάκη, «Σταθεροποιητικός ή Υφισιακός ο Προϋπολογισμός του 1986;», *Αντί*, 20 Δεκεμβρίου 1985, σελ. 12). Οι δημοτικές αρχές επεκτείνουν τις δραστηριότητες, οι οποίες άλλοτε ανήκαν στην κεντρική εξουσία ή άλλοτε εμφανίζονται για πρώτη φορά. Σε πολλές περιπτώσεις οι δραστηριότητες αυτές δεν έχασαν τις οργανωτικές τους διαστάσεις. Αυτό υποδηλώνει μια τεράστια γραφειοκρατική επέκταση σε χώρους και δραστηριότητες που προηγούμενα είχαν αφεθεί τελικά χωρίς έλεγχο και οργανωτική υποδομή, με αποτέλεσμα τις πιθανές ι-διαιτερότητες.

30. Ο Πουλιαντζάς απορρίπτει την κατηγορία της «ελίτ», ως μη μαρξιστική κατηγορία. Μιλάει όμως για μερίδες τάξεων. Λέει για παράδειγμα ότι η αστική τάξη είναι μια κάθε άλλο παρά ομοιογενής τάξη, μια και μπορούμε να διακρίνουμε τη βιομηχανική, τη χρηματιστηριακή κι άλλες μερίδες κεφαλαίου. Έχω την εντύπωση όμως ότι η «μερίδα» στην περίπτωση αυτή έχει μέσα της την έννοια της «ελίτ». Ο Άγγλος νεομαρξιστής Milliband εξάλλου, χρησιμοποιεί τον όρο «οικονομική ελίτ», όταν αναφέρεται στην άρχουσα τάξη: «Αλλά μπορούμε τουλάχιστον σ' αυτή τη φάση ν' αναφέρουμε την ύπαρξη οικονομικών ελίτ, που χάρη στην ιδιοκτησία ή τον έλεγχο ή και τα δυο, εξουσιάζουν πολλούς απ' τους ζωτικότερους τομείς της οικονομικής ζωής» (Ralph Milliband, *Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1984, σελ. 61). Ακόμη ας αναφέρουμε εδώ ότι ο Milliband μιλάει για «κρατική αστική τάξη», που χάρη στον ιδιαίτερο σύνδεσμο με το κράτος επιδιώκει να κατοχυρώσει τα δικά της στενά συμφέροντα. Τα συμφέροντα αυτά η ίδια η «κρατική τάξη» δεν τα θεωρεί στενά, αλλά τα ταυτίζει με τα εθνικά, που στην ουσία είναι συμφέροντα καπιταλιστικά (Ralph Milliband, «State Authority and Class Interest», *New Left Review*, vol. 3-4, 1983).

31. David E. Apter, *The Policy of Modernization*, Chicago, The University of Chicago Press, 1969, σελ. 218.

32. Γιώργος Πάσχος, *Κράτος Δικαίου και Πολιτική: Πολιτειολογικές Θεωρίες 1900-1940*, Αθήνα, Πολίτης, 1991, σελ. 117.

33. Alvin W. Gouldner, «Metaphysical Pathos and the Theory of Bu-

reaucrecy», στο Alan A. Altshuler, *The Political Party of the Federal Bureaucracy*, New York, 1971, σελ. 8.

34. Robert Michels, *Political Parties*, Glencoe Ill, 1949, σελ. 400 (πρωτοδημοσιεύτηκε το 1915).

35. Βλέπε, James O' Connor, *Η Οικονομική Κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σελ. 267.

36. Το λαϊκό στοιχείο συμμετέχει έμεσα σε κρατικούς μηχανισμούς, όπως είναι για παράδειγμα το σχολείο, ο στρατός με την υποχρεωτική θητεία κ.τλ.

37. Νίκος Πουланτζάς, *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, όπ. παρ., σελ. 218.

38. Στο ίδιο, σελ. 219.

39. Κρατούμε τους όρους «προλετάριος» και «προλεταριοποίηση», παρά την πληθωριστική υποτίμηση της αξίας τους σήμερα, για να αποδώσουμε τη μαζική επιδείνωση έως εξαθλίωση, της οικονομικής θέσης της «εργατικής τάξης», μιας εξίσου καταπονημένης (λόγω άκρατου λαϊκισμού) έννοιας στην τρέχουσα πολιτική ορολογία. Γίνεται κατανοητό ότι ο όρος «προλετάριος» δεν έχει σήμερα την καθαρά ταξική ή επαναστατική έννοια που είχε κάποτε. Ούτε το ίδιο ηθικό βάρος όταν λέγεται κι ακούγεται έξω από τα θεωρητικά πλαίσια του μαρξισμού. Διατηρεί ωστόσο την έννοια της εξαθλίωσης, όχι τόσο από την άποψη των υλικών όρων ζωής, όσο από την άποψη της αποστέρησης των δυνατοτήτων άμεσης και αποτελεσματικής βελτίωσης της κοινωνικής θέσης που κατέχει ο σημερινός διεκδικητής του χαρακτηρισμού. Η έννοια του «λούμπεν-προλεταριάτου» όμως, μόνο τους ιστορικούς και μερικούς αρχαιοδίφες της μαρξιστικής σκέψης φαίνεται να απασχολεί σήμερα. Ο όρος αναφέρεται από το Marx ελάχιστα μόνο φορές, δίπλα σε άλλες έξι κοινωνικές τάξεις: την αστική, τη βιομηχανική αστική, την εμπορική αστική, των μικροαστών, των αγροτών, το προλεταριάτο και το λούμπεν-προλεταριάτο (Karl Marx, *Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983). Σήμερα ο όρος δεν περιγράφει κανένα ίσως από τις ομάδες που ο Marx συμπεριλάμβανε στην ταξική αυτή κατηγορία, που όπως φαίνεται δεν ήταν ευκαταφρόνητη την εποχή του. Το λούμπεν προλεταριάτο ορίζεται ως εξής: «Πλάι στα διεφθαρμένα και τυχοδιωκτικά αποβράσματα της αστικής τάξης, βρίσκονται αλήτες, απολυμένοι φαντάροι, πρώην κατάδικοι, δραπέτες των κατέργων, απατεώνες, λατζαρόνι, κλεφτοπορτοφολάδες, ταχυδακτυλουργοί, χαρτοπαίχτες, προαγωγοί, μπορδελιάρηδες, χαμάληδες, γραφιάδες, λατερνιτζήδες, ρακοσυλλέκτες, πλανόδιοι τροχιστές, γανωτζήδες και ζητιάνοι» (Karl Marx, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, όπ. παρ., σελ. 92-93). Αργότερα ο Lenin θα προσδώσει σε αυτή την κατηγορία μια τελείως αρνητική σημασία και θα την αντιπαραθέσει προς το προλεταριάτο. «Τα αλήτικα στοιχεία, που τα συνέτριψε ολότελα ο καπιταλισμός, δεν μπορούν να εξυψωθούν ως την ιδέα της προλεταριακής πάλης». Διακρίνονται «πότε για οξείες σύγκρουσεις και πότε για καταπληκτική αστάθεια

και ανικανότητα για πάλης» (Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, τόμος 17, σελ. 117). Μια σύντομη αναφορά πάνω στο θέμα μαζί με τα παραπάνω αποσπάσματα, μπορεί να τα βρεί ο αναγνώστης στο, Απόστολος Χατζηπαρασκευαΐδης, «Σημειώσεις για το Λούμπεν-Προλεταριάτο», *Θέσεις*, 50, 1994, σελ. 137-141. Ούτε όμως και η έννοια της «περιθωριοποίησης» αποδίδει τη μαζικότητα του φαινομένου. Η έννοια των «μη προνομιούχων» έχει ρητορική σημασία που μεταφέρεται σε εναλλασσόμενες και μεμονωμένες ομάδες, με καθαρά πολιτική έννοια, χωρίς καμιά ταξική σημασία. Μ' αυτή την έννοια υπάρχουν γιατροί προνομιούχοι και μη προνομιούχοι, όπως και δικηγόροι, συμβολαιογράφοι ή συνταξιούχοι.

40. Η κινητικότητα συνήθως υπολογίζεται συγκρίνοντας την εργασία του πατέρα με την εργασία του γιού.

41. S.M. Miller, «Comparative and Social Mobility», *Current Sociology*, vol. 9, σελ. 1-89.

42. S.M. Miller, στο ίδιο.

43. J.H. Goldthorpe et al., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge, University Press, 1969 (βλέπε ιδιαίτερα το κεφάλαιο Α, για μια γενικότερη σύνοψη αυτών των απόψεων).

44. Τα αίτια αυτών των αλλαγών, σύμφωνα με τις θεωρίες αστικοποίησης είναι περίπου τα εξής:

α) ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός εργατών αποκτά υψηλότερα ημερομίσθια που φτάνουν τους μισθούς των υπαλλήλων και των εξειδικευμένων εργατών της κατηγορίας των μεσαίων εισοδημάτων.

β) Η προχωρημένη τεχνολογία μειώνει τη φυσική προσπάθεια που απαιτεί η εργασία, έτσι ώστε οι χειρώνακτες γίνονται τεχνικοί που πληρώνονται για τη γνώση τους και την ικανότητά τους να ελέγχουν διαδικασίες μάλλον, παρά να ασκούν κάποιο χειρωνακτικό έργο. Αυτό τείνει να καταρρίπτει τα εμπόδια ανάμεσα στη διεύθυνση και τον απλό εργάτη. Η καταπιεστική εξουσία αντικαθίσταται από την ομαδική εργασία.

γ) Η ευρείας κλίμακας μετανάστευση έχει μετακινήσει πολλούς εργάτες στα προάστια των πόλεων, διαβρώνοντας έτσι τις παραδοσιακές εργατικές συνοικίες. Αυτό βοηθάει στην καταστροφή της εργατικής κουλτούρας που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ομοιομορφία των ιδεών, της συμπεριφοράς και της δράσης (Stephen Castles and Godula Kosak, «Immigrant Work and Class Structure», στο Robert Boccock et al., *An Introduction to Sociology*, London, Fontana, 1980, σελ. 300-301). Για μια ευρύτερη συζήτηση πάνω στο θέμα βλέπε επίσης, J.H. Goldthorpe et al., *The Affluent Worker in the Class Structure*, όπ. παρ. (βλέπε ιδιαίτερα την εισαγωγή).

45. Paul Jostock, στο Marianne Feuersenger (ed.), *Gibt es noch ein Proletariat?*, Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt, 1962, σελ. 12.

46. Ο καθηγητής Μοσχονάς για παράδειγμα μιλάει για την «προλεταριοποίηση που δεσπάζει» στις καπιταλιστικές χώρες, ακόμη και στις νοτιοευρωπαϊκές. Για να το αποδείξει αυτό αναφέρεται «στην αύξηση του

ποσοστού των μισθωτών στον ενεργό πληθυσμό», που κειμένεται από το 67,1% στην Πορτογαλία, έως το 92,1% στη Σουηδία (Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986, σελ. 55).

47. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Πείρα του Εργατικού Κινήματος, Προλεταριάτου και Οργάνωση*, Αθήνα, Αμφορέας, 1978, σελ. 230.

48. Ερνέστο Λακλάου, «Η Έννοια της Ηγεμονίας στην Πολιτική Στρατηγική», στο Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών, *Η Σημερινή Κρίση του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982, σελ. 108.

